

पंचायत समिती विकास आराखडा व जिल्हा
परिषद आराखडा (BPDP/DPDP) तयार
करण्याबाबत मार्गदर्शक सूचना

महाराष्ट्र शासन
ग्राम विकास विभाग
शासन निर्णय क्रमांक: बीपीडीपी-२०२१/प्र.क्र. २१/पंरा- ६
बांधकाम भवन, २५ मझबान पथ,
फोर्ट, मुंबई-४००००१
तारीख: १४ जून २०२१

वाचा -

- १) शासन निर्णय क्रमांक: ग्रा.वि.वि.जीपीडीपी-२०१५/ प्र.क्र.३८/ पं.रा-६, दि.४ नोव्हेंबर २०१५
- २) शासन निर्णय क्रमांक: ग्रा. वि. वि. पविआ-२०२१/प्र. क्र-५०/वित्त -४ दि. २० मे २०२१

प्रस्तावना -

भारतीय राज्य घटनेच्या ७३ व्या घटना दुरुस्ती अन्वये, पंचायत राज संस्थांना अधिक सक्षम बनविण्यासाठी, सत्तेचे विकेंद्रीकरण, अधिकार व जबाबदा-यांच्या प्रदानाची आवश्यकता विशद केली आहे. प्रभावी विकेंद्रीकरण करतांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे अधिकारांचे हस्तांतरण (devolution), पारदर्शकता आणि सहभागी दृष्टीकोन यांचा अंतर्भाव असणे आवश्यक आहे. त्याकरीता समाजातील विविध घटक जसे शेतकरी, महिला, युवक/युवती, अनुसूचित जाती/ जमाती, इत्यादींचा संपूर्ण प्रक्रियेमध्ये सहभाग असणे आवश्यक आहे.

केंद्र शासनाच्या केंद्रीय कार्यकारी समितीच्या दिनांक ०९ ऑक्टोबर, २०१५ रोजी दिल्ली येथे झालेल्या बैठकीमध्ये "ग्राम पंचायत विकास आराखडा" तयार करण्याबाबत सूचना देण्यात आलेल्या आहेत. १४व्या वित्त आयोगाचा निधी मिळविण्यासाठी प्रत्येक ग्रामपंचायतीचा विकास आराखडा तयार करणे आवश्यक आहे. या अनुषंगाने केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार "आमचं गाव, आमचा विकास" या उपक्रमांतर्गत "ग्रामपंचायत विकास आराखडा" तयार करून त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी वेळोवेळी शासन निर्णय / परिपत्रक निर्गमित करण्यात आलेले आहेत.

घटनादुरुस्तीने पंचायत राज संस्थांना संविधानिक दर्जा मिळाला तसेच एकसमान प्रशासकीय रचनाही मिळाली. काळाच्या ओघात पंचायती राज संस्था बळकट झाल्या असून त्या ग्रामशासनात आणि विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहेत. त्या ग्रामीण भारताची ओळख बनत आहेत, विशेषतः ग्रामपंचायती त्यांच्या अधिकार क्षेत्रातील विकासात मोलाची भूमिका बजावत आहेत.सन २०१५ पासूनच आपल्या भागाच्या विकासासाठी ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) तयार करीत आहेत.

पंचायती राज मंत्रालयाने सर्वकष अशा "ग्राम पंचायत विकास आराखडा तयार करण्यासाठीच्या मार्गदर्शक सूचना" सन २०१८ साली तयार केल्या. सन २०१८ व २०१९ मध्ये सर्वकष असे ग्राम विकास आराखडे (GPDPs) "सबकी योजना, सबका विकास" या नावाने तयार करण्यासाठी भारत सरकारच्या पंचायत राज आणि ग्रामीण विकास मंत्रालयाने एकत्रितरित्या "लोक आराखडा मोहीम" (People's Plan Campaign -PPC) जाहीर केली. अशा प्रकारच्या मोहिमेमुळे ग्राम विकास आराखड्यांची गुणवत्ता लक्षणयरित्या सुधारली आहे.

पंचायती राज मंत्रालयाने पंधराव्या वित्त आयोगाला केलेल्या शिफारशींमध्ये ग्रामपंचायती बरोबरच विभाग पंचायती आणि जिल्हा पंचायतींना अनुदान देण्याविषयी विनंती केली होती. पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारसी नुसार भारत

सरकारने २०२०-२१ साठी विभाग पंचायती आणि जिल्हा पंचायतींना अनुदान देण्याचे निश्चित केले. त्यानुसार ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी पंचायत समिती विकास आराखडा (Block Panchayat Development Plan-BPDP) आणि जिल्हा परिषद विकास आराखडा (District Panchayat Development Plan-DPDP) तयार करण्यासाठी सर्वकष सूचना असाव्यात असा विचार समोर आला.

१.२ ब्लॉक आणि जिल्हा पातळीवरील नियोजनासंदर्भात घटनात्मक तरतुदी

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २४३ जी मध्ये पुढील तरतुदी आहेत:-

" २४३ G पंचायतींचे अधिकार आणि जबाबदाऱ्या संविधानाच्या तरतुदींच्या अधीन राहून राज्य विधानमंडळ कायद्याद्वारे पंचायतींना स्वराज्य संस्था म्हणून कामे पार पाडणे शक्य व्हावे या दृष्टीने त्यांना आवश्यक असतील असे अधिकार व प्राधिकार देऊ शकेल आणि---

१) आर्थिक विकास व सामाजिक न्याय यासाठी योजना तयार करणे;

२) अनुसूची ११ मध्ये नमूद केलेल्या बाबीसंबंधातील योजनांसहित यांच्याकडे सोपवण्यात येतील अशा आर्थिक विकास व सामाजिक न्याय विषयक योजनांची अंमलबजावणी करणे"

वरील तरतुदी या पंचायतराज संस्थांच्या तिन्ही स्तरांना सक्षम करण्यासाठी करण्यात आलेल्या आहेत. यानुसार राज्य सरकार त्यांचे अधिकार आणि प्राधिकार पंचायतराज संस्थांना देऊ शकेल. यानुसार भारतीय राज्यघटनेच्या अकराव्या परिशिष्टातील जे विषय नमूद आहेत त्यानुसार आर्थिक विकास, सामाजिक न्यायाच्या योजनांचे नियोजन करणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे त्यांना सोयीचे होईल. या तरतुदींमध्ये कर लावणे आणि त्याद्वारे निधी उभारण्याचे अधिकार पंचायत राज संस्थांना देण्याचाही समावेश आहे.

भारतीय राज्य घटना अनुच्छेद २४३G अन्वये केंद्र, राज्य आणि पंचायतींच्या क्षेत्रात राबविल्या जाणाऱ्या सर्व कार्यक्रमांचे / योजनांचे एकत्रिकरण आणि समालोकन करून आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्यायासाठी पंचायत समिती विकास आराखडा (BPDP) तयार करण्यास पंचायत समितींना आदेशीत करण्यात आले आहे. याशिवाय स्थानिक प्रशासन म्हणून स्थानिक नागरिकांना मूलभूत सेवा पुरविणे आणि त्यांच्या भागातील गरीब व उपेक्षित घटकांच्या सुरक्षिततेकडे लक्ष देणे ही देखील स्थानिक प्रशासन व पंचायत समित्यांची जबाबदारी आहे. तसेच उपलब्ध संसाधनांचा कार्यक्षम आणि जबाबदारीने वापर करून सर्वसमावेशक योजनेच्या अंमलबजावणीद्वारेच हे साध्य केले जाऊ शकते व वेगवेगळ्या स्तरावर करण्यात येणाऱ्या कार्याची पुनरावृत्ती टाळता येवू शकते.

मागील दोन अडीच दशकामध्ये राज्य व केंद्र शासनाने पंचायत समिती स्तरावर सहभागात्मक नियोजन प्रक्रियेस प्रोत्साहन दिले आहे. तथापि अपुरी संसाधने, लोकसहभागाचा अभाव इत्यादी आव्हानांमुळे सर्वसमावेशक आणि दूरदर्शी पंचायत समिती विकास आराखडा (BPDP) तयार करण्यात अडथळे निर्माण होत आहेत. तथापि १५ व्या वित्त आयोगाने शिफारस केलेल्या अनुदानातून व केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारांच्या सक्रियतेमुळे पंचायत समिती विकास आराखडा (BPDP) तयार करण्यास चालना मिळाली असून पंचायत समिती विकास आराखडा सहभागात्मक व सर्वसमावेशक पद्धतीने तयार करण्याची वेळ आलेली आहे.

पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करणे ही ठरवून दिलेल्या कालमर्यादेत पूर्ण करण्याची प्रक्रिया आहे. ती टप्पा टप्प्याने पूर्ण होणाऱ्या साखळी योजनांच्या प्रक्रियेचा एक भाग आहे. ग्रामपंचायतींनी त्यांच्या क्षेत्रातील ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) पूर्ण केल्यानंतर पंचायत समितीने पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करणे आवश्यक आहे.

भारतीय राज्यघटनेचा कलम २४३G नुसार जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्रात पंचायत, राज्य व केंद्राचे असे सर्व कार्यक्रम/योजना एकत्रित करून आर्थिक विकास व सामाजिक न्यायासाठी जिल्हा परिषद विकास आराखडा

तयार करणे व अमलात आणण्याबाबत निर्देश आहेत. याव्यतिरिक्त, स्थानिक सरकार म्हणून जिल्हा पंचायत स्थानिक नागरिकांना मूलभूत सेवा पोहचविणे आणि लोकसंख्येतील गरीब आणि उपेक्षित घटकांच्या सुरक्षिततेची पूर्तता करण्याची जबाबदारी स्वीकारते. उपलब्ध संसाधनांच्या कार्यक्षम आणि जबाबदार वापराद्वारे आणि त्यांची प्राथमिकता पूर्ण करण्यासाठी संसाधनांचा विस्तार करून केवळ गरजांवर केंद्रित योजनांच्या अंमलबजावणीद्वारे हे साध्य केले जाऊ शकते. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती जि.प. व राज्य शासनाच्या अन्य विभागांमार्फत हाती घेतलेली कामे दुबार केली जाऊ नये, याचीही काळजी घेणे आवश्यक आहे.

पंचायत समिती विकास आराखडा दीर्घकालीन स्वरूपाचा (पाचवर्षासाठी) तयार करावयाचा असून त्यापैकी एका वर्षामध्ये अंमलबजावणी योग्य असलेल्या कामाचा अग्रक्रम निश्चित करावयाचा आहे. पंचायत समित्यांनी त्यांच्याकडे उपलब्ध असलेले मनुष्यबळ, पायाभूत सुविधा आणि संस्थात्मक क्षमता यांचा विचार करून अंमलबजावणी करण्यास योग्य कामे हाती घ्यावयाची आहेत. अशी कामे हाती घेताना दोन किंवा त्याहून अधिक ग्रामपंचायतींना लाभ होईल अशी कामे प्राधान्यक्रमाने घ्यावीत.

गेल्या अडीच दशकांमध्ये जिल्हा पंचायत पातळीवर सहभागात्मक नियोजन प्रक्रियेस प्रोत्साहित करण्यासाठी राज्य व केंद्र सरकार नेहमीच पुढाकार घेत आहेत. तथापि, अपुरी संसाधने, लोकांचा सहभाग, क्षमता वाढ आणि यासारख्या विविध आव्हानांमुळे ग्रामीण भागासाठी व्यापक आणि दूरदर्शी जिल्हा विकास योजना (डीडीपी) तयार होण्यास अडथळा निर्माण झाला आहे. मात्र आता जिल्हा विकास योजनाकरिता पंधराव्या वित्त आयोगाच्या अनुदानाद्वारे भारत सरकार आणि राज्य सरकारच्या सक्रिय सहभागामुळे मोहिमेला चालना मिळाली आहे. म्हणूनच, जिल्हा विकास आराखडा व्यापक पद्धतीने तयार करण्याची आणि समानता व समावेशकतेसह त्यांची गुणवत्ता वाढविण्याची वेळ आली आहे. शिवाय, जिल्हास्तरावर केंद्र व राज्य सरकारची अंमलबजावणी करणा-या विविध योजना व बहुतांश संस्था आहेत. म्हणूनच जिल्हा स्तरावर नियोजनात अभिसरणांना मोठी संधी आहे. ग्रामीण भागासाठी जिल्हा विकास योजना तयार करणे ही कालबद्ध प्रक्रिया आहे. ग्रामपंचायत व पंचायत समितीकडून जीपीडीपी आणि बीपीडीपी पूर्ण झाल्यानंतर जिल्हा नियोजन आराखडा तयार केला जावा.

शासन निर्णय -

- १ . पंचायत समितीचे विकास आराखडे हे जिल्हा परिषद विकास आराखडा तयार करण्यासाठी जिल्हा नियोजन समितीस मुलभूत घटक म्हणून उपयुक्त असतील.
 - जिल्हा परिषद विकास योजना उपलब्ध स्रोतांनुसार प्राधान्याने लोकांच्या गरजा, मूलभूत सेवा आणि त्यांच्या आकांक्षा यांच्याशी समरस असावी.
 - ही योजना पंचवार्षिक स्वरूपाची असावी आणि अंमलबजावणीसाठी वार्षिक स्वरूपात जिल्हा सभेमध्ये ठरविलेल्या विषयानुरूप प्राधान्याने अमलात आणावी.
२.
 - सहसचिव , पंचायती राज मंत्रालय , भारत सरकार यांचे अर्ध शासकीय पत्र दि. २४ मे २०२१ नुसार पंचायत समिती विकास आराखडा व जिल्हा परिषद विकास आराखडा तयार करताना ६० टक्के बंधित निधी व ४० टक्के अबंधित निधी ची तरतूद करावयाच्या नियमांचे पालन करणे आवश्यक आहे
३.
 - पंचायत समिती विकास आराखडा व जिल्हा परिषद विकास आराखडा तयार करताना मिशन अंत्योदय, ई ग्राम मानचित्र , MGNREGA, PMGSY, SECC, MSRLM इत्यादी माहितीच्या आधारे विकासाच्या कमतरतेचा / गरजेचा शोध घ्यावा.

- आराखड्यातील प्राप्त तरतूद व विकासाच्या कमतरता विचारात घेवून (Gap Analysis) त्यानुसार योजनांचा प्राधान्यक्रम निश्चित करावा.
- केंद्राच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार विविध खात्यांच्या योजनेशी सांगड घालून योजनांचे अभिसरण करण्यात यावे लिहा.

४.

- हा आराखडा दूरदृष्टी ठेवून आदर्शवत व अंमलबजावणीयोग्य दीर्घकालीन असावा.
- जिल्हा सभेच्या आलेल्या प्राथमिकतांच्या आधारे मानवी संसाधने, पायाभूत सुविधा आणि संस्थात्मक क्षमता वापरून मोठ्या प्रमाणात उपक्रमांची योजना आखून अंमलबजावणी करू शकते जिल्हा परिषदकडून योजना, अंमलबजावणी व देखरेख करणे शक्य आहे.
- या व्यतिरिक्त, प्रत्येक जिल्हा परिषदेने योजना उपक्रमांची आखणी व अंमलबजावणी दोन किंवा त्यापेक्षा जास्त पंचायत समाविष्ट आहेत अशी कामे प्राधान्याने घ्यावीत. सर्वसाधारणपणे जिल्हा विकास आराखडा सर्व ग्रामपंचायतींनी आणि पंचायत समितींनी आपली विकास योजना पूर्ण केल्यानंतर करावा.

५.

- तत्पूर्वी समाज आणि प्रशासन यंत्रणेच्या मनोवृत्तीमध्ये बदल, घडवून आणण्यासाठी, योग्य दृष्टीकोन देण्यासाठी वातावरण निर्माती प्रक्रियेला खूप महत्त्व आहे.
- म्हणूनच, डीडीपी प्रक्रियेतील प्रथम मोठ्या प्रमाणात लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी माहिती व संप्रेषण (IEC) वापर करावा.

६.

- पंचायत समिती व जिल्हा पंचायत आराखडा BPDP/DPDP च्या चांगल्या नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखरेखीकरिता पंचायत समिती व जिल्हा पंचायत स्तरावर असलेले कार्यरत अधिकारी व पदाधिकारी व कार्यकर्त्यांची क्षमता बांधणी करणे तथा त्यांचे प्रशिक्षण आयोजन करून त्यांना प्रशिक्षित करणे हे अंत्यंत आवश्यक आहे.
- प्रत्येक राज्याने BPDP/DPDP करिता क्षमता बांधणी व प्रशिक्षण यासाठी राज्य स्तरावर व जिल्हा स्तरावर प्रवीण प्रशिक्षक तयार केले आहेत.
- त्यांच्या मदतीने मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी पुढाकार घेवून आपल्या जिल्ह्यामधील सर्व जिल्हा परिषद व पंचायत समिती विकास आराखडा (BPDP/DPDP) शी संबंधित सर्व पदाधिकारी, अधिकारी व कर्मचारी यांचे यशस्वीरीत्या प्रशिक्षण आयोजित करावे

७.

- शासन निर्णय दि ४ नोव्हेंबर २०१५ सोबत देण्यात आलेल्या मार्गदर्शक सूचनांमधील प्रकरण ३ मध्ये यंत्रणेची भूमिका व अधिकारी व कर्मचारी यांचे कर्तव्य व जबाबदारी सविस्तर देण्यात आलेली आहे.
- त्यानुसार पंचायत समिती व जिल्हा परिषद आराखडा तयार करताना सर्व यंत्रणा व अधिकारी व कर्मचारी यांनी त्यांच्यावर सोपविलेली जबाबदारी वेळेवर पार पाडावयाची आहे.

८.

८. पंचायत समिती व जिल्हा परिषद आराखडा मध्ये समाविष्ट कामांची अंमलबजावणी करताना महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ मधील तरतुदीनुसार हाती घेतलेल्या कामांना प्रशासकीय मान्यता घ्यावयाची असून संबंधित सक्षम तांत्रिक अधिकारी व यंत्रणेने तांत्रिक मान्यता द्यावयाची आहे.

९.

- जिल्हा परिषद , पंचायत समिती व ग्राम पंचायत स्तरावरील विविध विकास कामांच्या संदर्भाने शासन निर्णय क्रमांक निविदा - २०२१ दि . २७ मे २०२१ नुसार रुपये १० लक्ष (सर्व कर अंतर्भूत करून) रक्कमेवरील कामाकरिता ई निविदा पद्धतीचा अवलंब करण्यात यावा.

१०.

- मंजूर विकास आराखड्यातील कामे, प्रकल्प व योजना इत्यादींची वेळेत व प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी कालबद्ध वेळापत्रक तयार करून त्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करणे, त्याचे पर्यवेक्षण व सनियंत्रण करणे हे पंचायत समितीचे कर्तव्य व जबाबदारी आहे .
- पूर्ण झालेली कामे , प्रकल्प व योजना अंमलबजावणी संदर्भातील माहिती ई-ग्राम स्वराज पोर्टलवर अपलोड करावयाची आहे .
- त्याचप्रमाणे पूर्ण झालेली कामे , प्रकल्प व योजना यांची सर्व देयके पीएफएमएस पोर्टलमार्फत करावयाची आहेत.
- पंचायत समिती विकास आराखड्यातील कामे, प्रकल्प व योजना पूर्ण करण्यात कोणत्याही परिस्थितीत दिरंगाई होणार नाही याची पुरेपूर दक्षता घ्यावी.
- विकास आराखड्यातील कामांची अंमलबजावणी करताना कामांच्या गुणवत्तेशी कोणतीही तडजोड केली जाणार नाही याची पुरेपूर दक्षता घ्यावी.
- विकास आराखडा अंमलबजावणी करताना स्थानिक लोकांना जास्तीत जास्त रोजगाराच्या संधी निर्माण होतील या गोष्टीचा विचार करावा.

११.

- पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करण्यासंदर्भात मार्गदर्शक सूचना प्रकरण- १ व जिल्हा परिषद विकास आराखडा तयार करण्यासंदर्भात मार्गदर्शक सूचना प्रकरण -२ मध्ये दिलेल्या आहेत.
- पंचायत समिती विकास आराखडा व जिल्हा परिषद विकास आराखडा तयार करण्यासंदर्भात विविध यंत्रणांच्या भूमिका, कर्तव्ये व जबाबदारी प्रकरण - ३ मध्ये देण्यात आली आहे.

१२.

- पंचायत समिती व जिल्हा परिषद आराखडा या शासन निर्णया सोबत जोडलेल्या मार्गदर्शक सूचनानुसार सर्वांचा सहभाग व गरजेवर आधारित प्राधान्य क्रमाने तयार करावा . NIC यंत्रणेशी समन्वय करून आवश्यक ती मदत उपलब्ध करून घ्यावी व केंद्र शासनाने निश्चिती केलेल्या मुदतीमध्ये----- ई ग्राम स्वराज पोर्टलवर वेळेवर उपलोड करावा.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०२१०६०७१५३८१६३५२० असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

(राजेश कुमार)

अपर मुख्य सचिव, महाराष्ट्र शासन.

प्रत,

१. मा. राज्यपाल महोदय यांचे सचिव, राजभवन, मलबार हिल, मुंबई.
२. मा. मुख्यमंत्री यांचे प्रधान सचिव, मंत्रालय, मुंबई -३२.
३. सर्व मा. मंत्री/ मा.राज्यमंत्री यांचे खाजगी सचिव मंत्रालय, मुंबई -३२.
४. मा. विरोधी पक्षनेते, विधानपरिषद/विधानसभा, महाराष्ट्र विधानमंडळ, मुंबई
५. मा. मुख्य सचिव यांचे वरिष्ठ स्वीय सहायक.
६. अपर मुख्य सचिव / प्रधान सचिव/ सचिव (वित्त / नियोजन /ग्राम विकास / जलसंधारण / महसूल / महिला व बाल विकास /आदिवासी विकास / सामाजिक न्याय /सार्वजनिक आरोग्य / पाणी पुरवठा /सार्वजनिक बांधकाम)
७. सर्व सन्माननीय विधानपरिषद/विधानसभा सदस्य व संसद सदस्य महाराष्ट्र राज्य.
८. विभागीय आयुक्त (सर्व विभाग)
९. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद (सर्व)
१०. जिल्हाधिकारी (सर्व)
११. महासंचालक, यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी (यशदा), पुणे.>
१२. महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क संचलनालय, मुंबई.
१३. माहिती व तंत्रज्ञान कक्ष, ग्रामविकास विभाग, मर्झबान पथ, फोर्ट, मुंबई
१४. सह सचिव / उप सचिव ग्राम विकास विभाग (सर्व)
१५. निवड नस्ती (कार्यासन पंरा-६)

पंचायत समिती विकास आराखडा व जिल्हा परिषद विकासआराखडा (BPDP/DPDP) तयार करण्याबाबत मार्गदर्शक सूचना अनुक्रमणिका

अ.क्र.	तपशिल
प्रकरण १	पंचायत समिती विकास आराखडा (BPDP) तयार करणे
	प्रस्तावना
१.१	पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करण्याची प्रक्रिया
१.२	पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समिती आणि क्षेत्रिय कार्यकारी गटाची स्थापना
१.३	पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समिती आणि क्षेत्रिय कार्यकारी गटाचे प्रशिक्षण
१.४.	पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करण्यासाठी वातावरण निर्मिती
१.५	ग्रामपंचायत विकास आराखड्याचे एकत्रिकरण करणे आणि विकासात्मक गरजांचे प्राधान्यक्रम निश्चित करणे
१.६	परिस्थिती विश्लेषण आणि विकास स्थितीबाबतचा अहवाल
१.७	विकासात्मक दृष्टीकोन कृती कार्यक्रम
१.८	पंचायत समित्यांचे नियोजन करण्यासाठी संसाधने
१.९	तालुका स्तरावरील नियोजनाची महत्वाकांक्षी क्षेत्रे
१.१०	विशेष पंचायत स्तरीय सभा आणि कार्यान्वयीन विभागाचा सहभाग
१.११	क्षेत्रिय विभागाच्या योजना आणि कार्यक्रमांचे अभिसरण
१.१२	प्रकल्प विकास
१.१३	आराखडा निमिती व पंचायत विकास आराखड्यास मंजुरी
१.१४	आराखडा अंमलबजावणी
१.१५	देखरेख प्रणाली, अनुभवाधारीत बदल करणे व पंचायत समिती विकास आराखड्यामध्ये बदल
प्रकरण २	जिल्हा परिषद विकास आराखडा (DPDP) तयार करणे
	प्रस्तावना
२.१	जिल्हा विकास आराखड्याची प्रक्रिया
२.२	जिल्हा पंचायत नियोजन समिती व क्षेत्रिय कार्यगटाची स्थापना
२.३	जिल्हा पंचायत नियोजन समिती व क्षेत्रिय कार्यगटाचे प्रशिक्षण
२.४	जिल्हा विकास आराखड्यासाठी वातावरण निर्मिती
२.५	ग्रामपंचायत विकास आराखडा व तालुका विकास आराखडा यांचे एकत्रिकरण करून विकासाच्या गरजा व प्राधान्यक्रम ठरविणे
२.६	परिस्थिती विश्लेषण आणि विकास स्थितीबाबतचा अहवाल
२.७	विकासात्मक दृष्टीकोन कृती कार्यक्रम
२.८	जिल्हा परिषद स्तरावर नियोजनासाठी उत्पन्नाच्या बाबी
२.९	जिल्हा पातळीवर नियोजन करताना लक्ष केंद्रीत करावयाचे क्षेत्र

अ.क्र.	तपशिल
२.१०	विशेष जिल्हा सभा व राज्यायशासनाच्या इतर विभागांचा सहभाग
२.११	जिल्हा विकास आराखड्यासाठी राज्यशासनाच्या व इतर विभागाच्या योजना व कार्यक्रमांचा कृती संगम
२.१२	प्रकल्प विकास
२.१३	आराखडा तयार करणे व जिल्हा विकास आराखड्यास मान्यता
२.१४	योजना अंमलबजावणी
२.१५	देखरेख प्रणाली, अनुभवाधारीत बदल करणे व जिल्हा विकास आराखड्यामध्ये बदल
प्रकरण ३	यंत्रणांच्या भूमिका, कर्तव्ये व जबाबदारी
३.१	अधिकारी व कर्मचा-यांची कर्तव्ये व जबाबदारी
३.२	विविध घटकांच्या भूमिका
३.३	तंत्रज्ञान, माहीती व तांत्रिक सहाय्य
३.४	उपक्रमाचे सनियंत्रण
परिशिष्टे	
भाग - १	पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करण्यासंदर्भातील परिशिष्टे १ ते ६-
भाग - २	जिल्हा परिषद विकास आराखडा तयार करण्यासंदर्भातील परिशिष्टे १ ते ६

प्रकरण १

पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करणे

प्रस्तावना

भारतीय राज्य घटना अनुच्छेद २४३G अन्वये केंद्र, राज्य आणि पंचायतींच्या क्षेत्रात राबविल्या जाणाऱ्या सर्व कार्यक्रमांचे / योजनांचे एकत्रिकरण आणि समालोकन करून आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्यायासाठी पंचायत समिती विकास आराखडा (BPDP) तयार करण्यास पंचायत समितींना आदेशित करण्यात आले आहे.

याशिवाय स्थानिक प्रशासन म्हणून स्थानिक नागरिकांना मूलभूत सेवा पुरविणे आणि त्यांच्या भागातील गरीब व उपेक्षित घटकांच्या सुरक्षिततेकडे लक्ष देणे ही देखील स्थानिक प्रशासन व पंचायत समित्यांची जबाबदारी आहे.

उपलब्ध संसाधनांचा कार्यक्षम आणि जबाबदारीने वापर करून सर्वसमावेशक योजनेच्या अंमलबजावणीद्वारेच हे साध्य केले जाऊ शकते व वेगवेगळ्या स्तरावर करण्यात येणाऱ्या कार्याची पुनरावृत्ती टाळता येवू शकते.

मागील दोन अडीच दशकामध्ये राज्य व केंद्र शासनाने पंचायत समिती स्तरावर सहभागात्मक नियोजन प्रक्रियेस प्रोत्साहन दिले आहे. तथापि अपुरी संसाधने, लोकसहभागाचा अभाव इत्यादी आव्हानांमुळे सर्वसमावेशक आणि दूरदर्शी पंचायत समिती विकास आराखडा (BPDP) तयार करण्यात अडथळे निर्माण होत आहेत.

तथापि १५ व्या वित्त आयोगाने शिफारस केलेल्या अनुदानातून व केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारांच्या सक्रियतेमुळे पंचायत समिती विकास आराखडाच्या (BPDP) तयार करण्यास चालना मिळाली असून पंचायत समिती विकास आराखडा सहभागात्मक व सर्वसमावेशक पद्धतीने तयार करण्याची वेळ आलेली आहे.

पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करणे ही ठरवून दिलेल्या कालमर्यादेत पूर्ण करण्याची प्रक्रिया आहे. ती टप्प्या टप्प्याने पूर्ण होणाऱ्या साखळी योजनांच्या प्रक्रियेचा एक भाग आहे. ग्रामपंचायतींनी त्यांच्या क्षेत्रातील ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) पूर्ण केल्यानंतर पंचायत समितीने पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करणे आवश्यक आहे.

पंचायत समिती विकास आराखडा दीर्घकालीन स्वरूपाचा (पाच वर्षांसाठी) तयार करावयाचा असून त्यापैकी एका वर्षामध्ये अंमलबजावणीयोग्य असलेल्या कामाचा अग्रक्रम निश्चित करावयाचा आहे.

पंचायत समित्यांनी त्यांच्याकडे उपलब्ध असलेले मनुष्यबळ, पायाभूत सुविधा आणि संस्थात्मक क्षमता यांचा विचार करून अंमलबजावणी करण्यायोग्य कामे हाती घ्यावयाची आहेत. अशी कामे हाती घेताना दोन किंवा त्याहून अधिक ग्रामपंचायतींना लाभ होईल अशी कामे प्राधान्यक्रमाने घ्यावीत.

१.१ पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करण्याची प्रक्रिया

पंचायत समिती विकास आराखडा ग्रामपंचायत स्तर ते पंचायत समिती स्तर अशा पद्धतीने निम्नस्तराकडून वरीलस्तराकडे सहभागी, सर्वसमावेशक आणि पारदर्शक प्रक्रियेद्वारे तयार करावयाचा आहे. हे करताना मिशन अंत्योदय योजनेद्वारे उपलब्ध माहिती व प्रत्यक्ष झालेली विकास कामे यांचा तुलनात्मक अभ्यास करून राहिलेल्या त्रुटी दूर करण्यासाठी पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करावयाचा आहे. हा आराखडा तयार केल्याने राष्ट्रीय पातळीवर पूर्ण करावयाची शाश्वत विकासाचे उद्दिष्टे व त्यांची गरज या गोष्टी पूर्ण करण्यासाठी योगदान देता येईल.

तालुकास्तरावरील इतर शासकीय कार्यालये आपापल्या विभागाशी संबंधित विकास कामे जरी स्वतः अंमलबजावणी करीत असले तरी त्यांची विकास कामे पंचायत समिती विकास आराखडयामध्ये समाविष्ट करून घेणे आवश्यक आहे. हा आराखडा तयार करताना शासकीय, शैक्षणिक, तसेच खाजगी क्षेत्रातील तज्ज्ञांच्या कौशल्यांचा वापर करून घेण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

पंचायत समिती विकास आराखडयाची प्रक्रिया, रचना आणि स्वरूप बहुतांशी जीपीडीपी प्रक्रिये प्रमाणेच असेल. ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) ग्रामपंचायत स्तरावर तयार करून मंजूर झाल्यानंतर ग्रामपंचायतीने पंचायत समितीकडे पाठवायचा आहे.

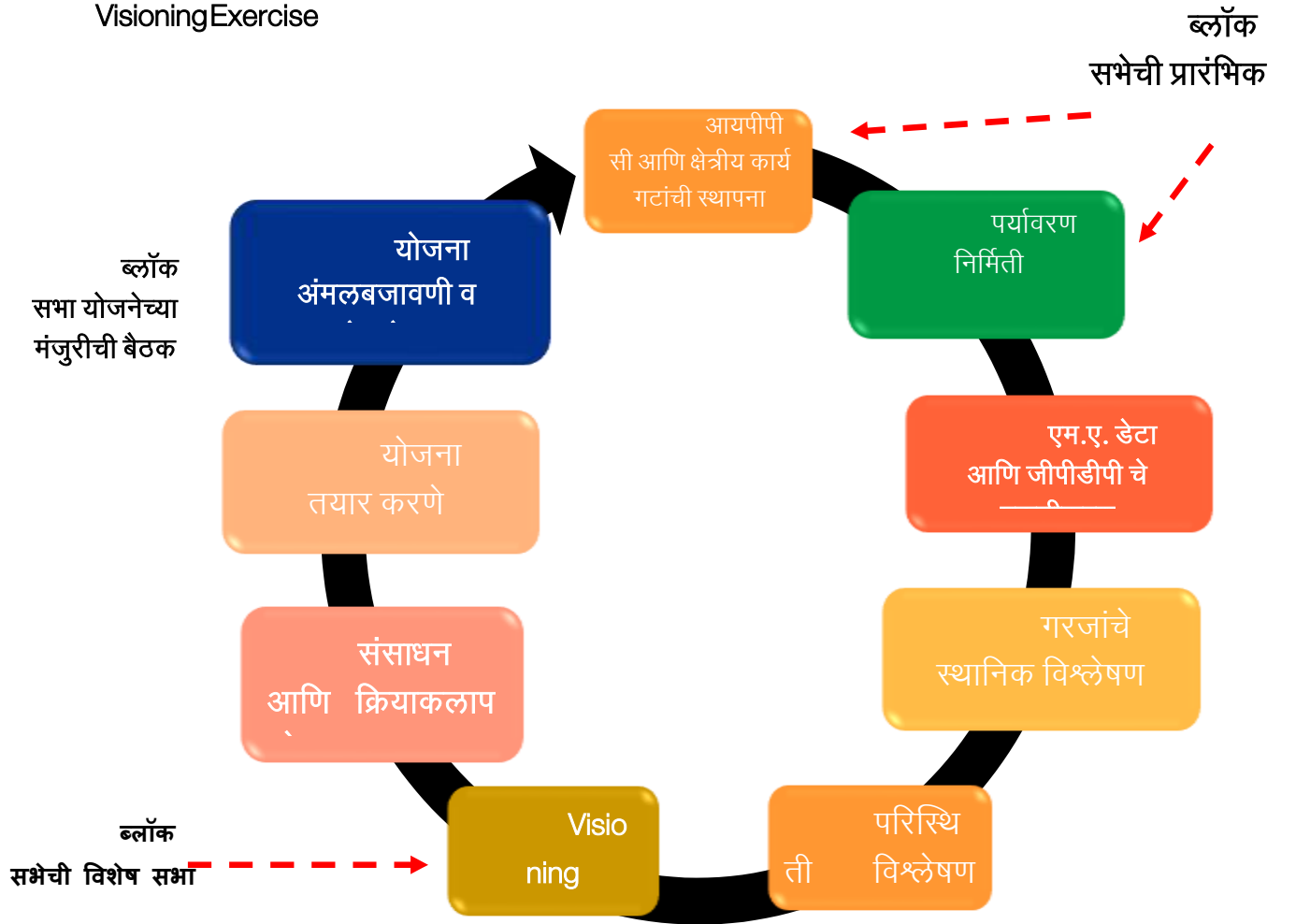
तालुक्यातील सर्व ग्रामपंचायतीचे आराखडे प्राप्त झाल्यानंतर संकलन करून जी कामे ग्रामपंचायत स्तरावर अंमलबजावणी करणे शक्य नाही किंवा ज्या कामामुळे दोनपेक्षा अधिक ग्रामपंचायतीना फायदा होणार आहे अशी कामे पंचायत समिती विकास आराखडयात समाविष्ट करावयाची आहेत. पंचायत समिती स्तरावरील उच्च संस्थात्मक क्षमता, तांत्रिक मनुष्यबळ व उपलब्ध साधनसामुग्री याचा विचार करून अशा विविध कामांचा पंचायत समिती विकास आराखड्यामध्ये समावेश करावयाचा आहे.

पंचायत समितीस प्राप्त सर्व ग्रामपंचायतींच्या जीपीडीपीमध्ये जी कामे एका पेक्षा जास्त ग्रामपंचायतीमध्ये राबविणे आवश्यक आहे, अशा कामांचा समावेश पंचायत समिती विकास आराखडयात करण्यात यावा.

गटातील सर्व पंचायत समिती सदस्य, संबंधित पंचायत समिती कार्यक्षेत्रातील जिल्हा परिषद सदस्य, गटातील सर्व ग्रामपंचायतींचे सरपंच यांच्या मिळून असणा-या समितीस “गटसभा” संबोधण्यात येईल. पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करण्यासाठी प्रक्रिया पुढील प्रमाणे असेल :

१. पंचायत समिती विकास आराखडयासाठी परस्पर समन्वय आणि आराखडयांच्या प्रक्रियेची सुलभीकरण यासाठी प्रत्येक पंचायत समितीसाठी पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समितीची स्थापना करणे (IPPC).
२. वातावरण निर्मिती व समुदाय एकत्रीकरण
३. प्राथमिक आणि दुय्यम माहिती संकलन आणि एकत्रिकरण
४. परिस्थितीचे विश्लेषण, गरजांचे मूल्यांकन व विकासात्मक दरीचा अभ्यास आणि वस्तुस्थितीदर्शक विकास अहवाल तयार करणे
५. दूरदृष्टीचा विचार करून उदिष्ट निश्चित करणे.
६. उपलब्ध संसाधने व त्या अनुषंगाने संबंधित उपक्रम निश्चित करणे - (विशेष गट सभा)
७. गरजांच्या प्राधान्य क्रमानुसार आणि नियोजित उपक्रमांच्या आधारे पंचायत समिती विकास आराखड्याचा मसुदा तयार करणे
८. पंचायत समिती विकास आराखड्यास मान्यता, अंमलबजावणी, देखरेख आणि झालेल्या बदलाचे विश्लेषण.

आकृती १: पंचायत समिती विकास आराखडा Situation Analysis & DSR चक्र

1.2 पंचायत समिती स्तरिय नियोजन समिती (PSPC) आणि क्षेत्रीय कार्यकारी गट (SWG) ची स्थापना पंचायत समिती स्तरिय नियोजन समिती (PSPC)

१. पंचायत समितीने नागरिकांचा व्यापक सहभाग, संसाधनांचा अधिकतम उपयोग आणि जास्तीत जास्त विकासात्मक लाभ मिळवून देण्याच्या उद्देशाने पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करावा.

२. पंचायत समितीने सर्वसमावेशक व दूरदर्शी आराखडा तयार करण्याच्या हेतु मध्ये सहाय्यकारी होवु शकतील अशा कल्याणकारी / परोपकारी / ऐच्छिक मानवी संसाधनांची मोठ्या प्रमाणात मदत घेतली पाहिजे. यासाठी “पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समिती” (PSPC) गटाची स्थापना पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करण्यासाठी करता येईल.

३. पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समिती (PSPC) पंचायत समिती विकास आराखड्याची अंमलबजावणी पंचायत समितीच्या सभापतीच्या अध्यक्षतेखाली करेल.

४. ज्याठिकाणी नियोजन प्रक्रियेला मदत करण्यासाठी प्रख्यात तज्ज्ञ उपलब्ध असेल त्या ठिकाणी सदर व्यक्तीस पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समिती (PSPC) सह-अध्यक्ष म्हणून नामनिर्देशित करता येईल.

५. आयपीपीसीची सदस्य संख्या व रचना वेगवेगळी असू शकते. पंचायत समिती स्तरावरावरील विभाग प्रमुख / क्षेत्रिय विभागांचे प्रतिनिधी या समितीचे सदस्य असणे बंधनकारक आहे.

६. त्यांच्या व्यतिरिक्त, गटातील नागरिक जे देशात अन्यत्र किंवा परदेशात काम करत आहेत / स्थायिक आहेत त्यांनाही आयपीपीसीचे सदस्य होण्यासाठी आमंत्रित करता येईल.

७. पंचायत समिती क्षेत्राच्या शाश्वत विकासासाठी त्यांचे ज्ञान / कौशल्य यांचा उपयोग करुन घेणे हा या मागील उद्देश आहे. जिल्ह्यातील / नजिकच्या इतर जिल्ह्यामधील / राज्यातील / इतर राज्यांतील गटामधील प्रथितयश लोकप्रतिनिधींना देखील पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समिती (PSPC) मध्ये विशेष निमंत्रित म्हणून आमंत्रित करता येईल.

८. या सदस्यांचा मनापासून सहभाग घेता यावा यासाठी जिल्हा प्रशासनाने सर्व संबंधित विभागांना दिलेल्या सूचना दयाव्यात.

९. पीएसपीसीची सूचक रचना तक्ता क्र. २ मध्ये दिली आहे.

१०. ही टीम पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करण्याच्या सर्व कामांची पूर्तता करण्यासाठी आणि योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणी व देखरेखीसाठी मदत करणारी पंचायत समिती स्तरावरील अग्रगण्य गट असेल.

११. राष्ट्रीय ग्रामिण जिवनोन्नती अभियान (NRLM) चा प्रतिनिधी किंवा कोणत्याही प्रतिष्ठित व्यक्तीस समितीचा फॅसिलीटेटर म्हणून नामनिर्देशित केले जाऊ शकते.

१२. फॅसिलीटेटर जीपीडीपी आणि मिशन अंत्योदय डेटा एकत्रित करेल आणि ग्रामपंचायत नियोजन कार्यसंघाच्या फॅसिलीटेटरर्स आणि क्षेत्रीय कार्यकारी गटाचे संयोजक(SWG) यांच्याशी समन्वय साधेल.

१३. पंचायत समिती सभापती , गट विकास अधिकारी आणि पंचायत समिती फॅसिलीटेटर यांच्यासह पाच जणांचा कोर गट (फॅसिलीटेशन टिम) तयार केला जाईल आणि त्यास पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करण्यासाठी प्रशिक्षण दिले जाईल.

तक्ता क्र २: पंचायत समिती स्तरिय नियोजन समितीची रचना

क्र.	समिती सदस्य	पद
१	पंचायत समिती सभापती	अध्यक्ष
२	पंचायत समिती उप सभापती	उपाध्यक्ष
३	गट विकास अधिकारी	सदस्य
४	वनपरिक्षेत्र अधिकारी	सदस्य
५	एनआरएलएम चे प्रतिनिधी	सदस्य
६	कृषी विस्तार अधिकारी	सदस्य
७	कृषी उत्पन्न बाजार समितीचे अध्यक्ष	आमंत्रित
८	तालुका अग्रणी बँक व्यवस्थापक	आमंत्रित
९	एक स्वच्छता तज्ज्ञ	आमंत्रित
१०	पंचायत समितीचे सचिव किंवा कार्यकारी अधिकारी	सदस्य सचिव

टीप - समिती आवश्यकते नुसार सदस्यांची निवड करू शकेल. गटातील इतर आमंत्रित सदस्य यांची निवड पंचायत समिती सभापती यांनी नामनिर्देशनाद्वारे करावी.

नियोजन समितीची जबाबदारी :

१. पंचायत समिती आणि क्षेत्रीय कार्यकारी गट यांना अनुक्रमे पंचायत समिती विकास आराखडा व विभागीय आराखडा तयार करण्यासाठी मदत करणे.
२. क्षेत्रीय विकासासंदर्भात सकारत्मक विचार विनिमयांस प्रोत्साहित करणे.
३. उपक्रमांच्या तयारीसाठी क्षेत्रीय कार्यकारी गटांना सहाय्य करणे.
४. अतिरिक्त संसाधने एकत्रिकरणाच्या शक्यता पडताळून पाहणे.
५. वेळापत्रकानुसार विविध उपक्रमांची योजना आखतांना योग्य तो समन्वय सुनिश्चित करणे.
६. कार्यकारी गटांच्या उपक्रमांमध्ये समन्वय साधणे.

७. विविध भागधारक, बँका आणि सहकारी संस्थांच्या बैठकांना तसेच चर्चा सत्रांना मदत करणे.
८. पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करित असतांना मदतीसाठी तज्ज्ञ, स्वयंसेवक, तसेच शैक्षणिक - तांत्रिक संस्था यांचा शोध घेणे.

क्षेत्रीय कार्यकारी गट (SWG) ची स्थापना

वरील गोष्टी साध्य करण्यासाठी पंचायत समिती स्तरिय नियोजन समिती (IPPC) वेगवेगळ्या क्षेत्रीय कार्यकारी गटांकडून (SWG) तांत्रिक आणि व्यवस्थापकीय सहाय्य आवश्यक आहे. क्षेत्रीय कार्यकारी गट (SWG) पुढील विषयांसाठी स्थापन केले जाऊ शकतात.

१. संसाधन विकास
२. आर्थिक विकास व उत्पन्न वाढ, गरिबी निर्मुलन, उपजीविकाव कौशल्य विकास
३. शिक्षण व आरोग्य
४. महिला व बाल विकास
५. सामाजिक सुरक्षा आणि सामाजिक न्याय
६. कृषी आणि कृषी संबंधित विभाग
७. जल संसाधने
८. पायाभूत सुविधा विकास
९. पर्यावरण आणि हवामान बदल

उपरोक्त विषयांसाठी पंचायत समिती स्तरावर सद्यःस्थितीत कोणत्याही स्वरूपाच्या स्थायी समित्या कार्यरत असल्यास त्यादेखील उपरोक्त क्षेत्रीय कार्यकारी गटांमध्ये (SWG) विलीन करण्यात येतील.

भारतीय राज्यघटनेच्या ११ व्या परिशिष्टात समाविष्ट केलेले सर्व विषय क्षेत्रीय कार्यकारी गटा (SWG) मध्ये विभागून दिले जाऊ शकतात. क्षेत्रीय कार्यकारी गटांमध्ये (SWG) पंचायत समिती स्तरावरील सर्व अधिकारी तसेच क्षेत्रीय तज्ज्ञ, तालुका स्तरावरील स्वयंसेवी संस्था आणि समुदाय आधारित संस्थां (सीबीओ) चे प्रतिनिधी असतील.

क्षेत्रीय कार्यकारी गटाचे (SWG) अध्यक्ष संबंधित विषयाचे तज्ज्ञ असू शकतील आणि पंचायत समितीचे सदस्य सह-अध्यक्ष असू शकतील.

विभागीय कार्यकारी गट (SWG) खालील जबाबदाऱ्या पार पाडेल.

१. क्षेत्रीय कार्यकारी गटाचे (SWG) नेमून दिलेल्या विषयानुरूप उपक्रमांच्या तयारीसाठी आवश्यकतेनुसार इतर सदस्यांची आणि/किंवा तज्ज्ञांची निवड करेल .

२. क्षेत्रीय कार्यकारी गटाचे (SWG) आपल्या विषयानुरूप दूरदर्शी कार्यक्रम तयार करण्यासाठी आवश्यक असणारी सर्व माहिती गोळा करेल आणि पंचायत समिती स्तरावरील विकासाच्या सद्यस्थितीचे मूल्यांकन करेल
३. विभागीय कार्यकारी गट (SWG) पंचायतसमितीच्या संबंधित स्थायी समित्यांशी चर्चा करतील व त्यांचे अभिप्राय घेतील
४. विभागीय कार्यकारी गट (SWG) उपलब्ध असलेल्या माहितीचे विश्लेषण करेल व संपूर्ण तालुक्यासाठी सद्यःस्थिती विकास अहवाल तयार करेल. सद्यःस्थिती विकास अहवालात गोळा केलेल्या आकडेवारीच्या आधारे विषयाशी संबंधित परिस्थिती विश्लेषणाचा समावेश असेल व विकासातील अंतर ओळखून गरजेनुसार पूर्ण तालुक्यासाठी दिशा ठरविली जाईल.
५. विभागीय कार्यकारी गट (SWG) आपल्या विषयासाठी प्रारूप व्हिजन प्लॅन तयार करेल
६. सद्यःस्थिती विकास अहवाल विहित कालावधीत पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समितीकडे सादर केला जाईल.

१.३ पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समिती (PSCC) आणि क्षेत्रीय कार्यकारी गट (SWG) यांना अभिमुखता (तोंड ओळख) प्रशिक्षण देणे.

पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करण्यासाठी समावेशकता, लोकांचा संपूर्ण सहभाग, विविध घटकांच्या प्रक्रिया समजून घेणे, प्राधान्यक्रम निश्चित करणे यासाठी परिस्थिती विश्लेषण करून त्याआधारे प्रकल्प अहवाल तयार करून त्याची अंमलबजावणी करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

त्यासाठी पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समिती (PSCC) आणि क्षेत्रीय कार्यकारी गट (SWG) च्या सदस्यांना त्यांच्या भूमिका आणि जबाबदा-या बदल प्राथमिक अभिमुखता (तोंड ओळख) प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.

सदर प्रशिक्षणात खालील बाबींचा समावेश असेल-

१. सर्व लोकप्रतिनिधी, पंचायत समितीचे अधिकारी, तालुका स्तरीय अधिकारी यांचे ज्ञान व कौशल्य वाढविणे
२. भविष्याचा विचार करून दीर्घकालीन व अल्पकालीन कृती आराखडा तयार करण्याची गरज.
३. (PSCC) आणि क्षेत्रीय कार्यकारी गट (SWG) च्या सदस्यांची जबाबदारी आणि भूमिका स्पष्ट करणे.

१.४ पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करण्यासाठी वातावरण निर्मिती

१. पंचायत समिती आराखडा निर्मितीची अनौपचारिक सुरुवात करण्यापूर्वी लोकनियुक्त प्रतिनिधी, अधिकारी आणि संपूर्ण समुदाय नियोजन प्रक्रियेत सहभागी व्हावा यासाठी वातावरण निर्मिती करणे आवश्यक आहे.

२. यामध्ये प्रामुख्याने समाज आणि प्रशासकीय यंत्रणेच्या मनोवृत्ती व दृष्टीकोनात सकारात्मक बदल होण्यासाठी वातावरण निर्मिती उपक्रमांना महत्त्व देणे आवश्यक आहे.

३. पंचायत समिती विकास आराखडा प्रक्रियेतील पहिले पाउल म्हणजे ग्रामस्थांमध्ये जनजागृती करून नियोजन प्रक्रियेला सुरुवात करण्यासाठी पंचायत समितीस्तरित समितीचे आयोजन करणे, पंचायत समिती सभेला पंचायत समिती विकास आराखड्याची गरज, नियोजन प्रक्रियेत राबविले जाणारे उपक्रम, पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समिती (IPCC) आणि आणि क्षेत्रीय कार्यकारी गटा (SWG) ची स्थापना आणि त्यांच्या सदस्यांची ओळख इत्यादी विषयांची माहिती देणे.

४. पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समितीने (PSCC) योग्य वातावरण निर्मिती आणि महिलांचा व्यापक सहभाग घ्यावयाचा आहे. लोकनियुक्त महिला प्रतिनिधी आणि बचत गटांच्या सहकार्याने हे कार्य करता येईल. तालुकास्तरीय समिती सभेच्या पूर्वी तालुक्यातील महिला, मुले आणि वयोवृद्ध व्यक्ती यांच्या स्वतंत्र सभा आयोजित करून त्यांच्या सभेमध्ये त्यांच्याशी संबंधित विषय अंतिम करून पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करताना त्याचा समावेश करता येईल.

१.५ ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) एकत्रित करणे आणि विकासात्मक प्राधान्यक्रम निश्चित करणे

- १) गेल्या पाच वर्षांत ग्रामपंचायत विकास आराखडे तयार करताना सर्वसमावेशक प्रक्रियेचा अवलंब करण्यात मोठ्या प्रमाणात यश आले आहे.
- २) तालुक्याच्या विकासात्मक गरजा ओळखणे व त्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक असणारे उपक्रम निश्चित करणे यासाठी ग्रामपंचायत विकास आराखड्यांचे (GPDP) पंचायत समिती स्तरावर एकत्रीकरण सुनिश्चित करणे हा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे.
- ३) ग्रामपंचायत विकास आराखडामध्ये (GPDP) विकासात्मक गरजा पूर्ण करण्यावर भर देण्याच्या हेतूने जनगणना, सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणना (एसईसीसी डेटा), मिशन अंत्योदय आणि क्षेत्रीय विभागांद्वारे प्रकाशित डेटा प्लॅनप्लस सॉफ्टवेअरवर (ई-ग्रामस्वराज मध्ये समाविष्ट) पूर्व-प्रख्यात आहे.
- ४) यादृष्टीने मिशन अंत्योदय डेटा विकासात्मक दरीचे गांभीर्य लक्षात आणून देत असल्याने अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. ई-ग्राम स्वराजच्या मदतीने ग्राम पंचायतीनी हाती घेतलेल्या सर्व कामांचे एकत्रिकरण केले जाऊ शकते आणि ग्रामपंचायत विकास आराखड्यात

समाविष्ट करता येऊ शकत नाहीत अशा कामांचा समावेश पंचायत समिती विकास आराखड्यात करता येईल.

- ५) असे सर्व उपक्रम निश्चित केल्या नंतर विकासात्मक गरजा भागविण्याच्या प्रक्रियेत यापैकी कोणत्या उपक्रमांचा अधिकाधिक उपयोग होऊ शकेल या आधारावर त्यांचा प्राधान्य क्रम निश्चित करता येईल.
६. याबरोबरच एकापेक्षा अधिक ग्रामपंचायतींच्या गरजा भागवू शकणा-या उपक्रमांना प्राधान्य देता येईल.

१.६ परिस्थिती विश्लेषण आणि सद्यःस्थिती विकास अहवाल

१. परिस्थिती विश्लेषण या प्रक्रियेद्वारे ज्यात हस्तक्षेप आवश्यक आहे अशा समुदायाच्या समस्या आणि विकासात्मक दरीचे अंतर ओळखणे सोपे होते.

२. हे विश्लेषण तालुका स्तरावर विकासाच्या सद्यस्थितीचे मूल्यांकन विचारात घेते. प्राथमिकतः विकासाच्या विविध मुद्द्यांवरील विद्यमान परिस्थितीचे मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे.

३. यामुळे सद्यःस्थितीत उपलब्ध पायाभूत सुविधा, सुखसोई आणि सेवांमध्ये असलेल्या विकासात्मक दरीबद्दल तसेच भविष्यकालीन विकासासाठी आवश्यक असलेल्या किमान उपक्रमांबद्दल मुलभूत माहिती मिळते. हे विश्लेषण पंचायत समिती विकास आराखड्यामध्ये समाविष्ट करण्याच्या कामांचा प्राधान्यक्रम निश्चितीसाठी आधार म्हणून काम करू शकते. गेल्या पाच वर्षात वेगवेगळ्या क्षेत्रांत झालेल्या विकासाबाबत प्रमाणित माहिती उपलब्ध असल्यास परिस्थिती विश्लेषण प्रभावी ठरू शकते. असे विश्लेषण पंचायत समिती विकास आराखड्यासाठी भविष्यातील उद्दीष्टे व लक्ष्य निश्चित करण्यासाठी मानदंड म्हणून काम करेल. >

४. उपलब्ध माहितीची समुदायाच्या अभिप्रायासह फेर तपासणी देखील आवश्यक आहे.

५. माहित झालेल्या समस्यांसाठी परिस्थिती विश्लेषण आणि संबंधित विकासात्मक पर्यायांचे तपशीलवार वर्णन परिशिष्ट १ व २ मध्ये केले गेले आहे.

६. पंचायत समितीने नमुना स्वरूपात माहिती तज्ज्ञांकडे द्यावी आणि त्यांची क्षमता बांधणी व प्रशिक्षणाचा भाग म्हणून तसेच क्षेत्रीय कार्यकारी गट (SWG) साठी इनपुट म्हणून तज्ज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली विश्लेषण करून घ्यावे.

७. प्रत्येक क्षेत्रीय कार्यकारी गट (SWG) ने परिस्थिती विश्लेषण समाविष्ट असलेला एक क्षेत्रीय अहवाल तयार करावा.

८. या क्षेत्रीय अहवालांमध्ये मागील तीन ते पाच वर्षात केलेल्या प्रगतीचा समावेश असावा. या अहवालात वाटप केलेला आणि वापरला गेलेला निधी, खर्च आणि भौतिक कामगिरीविषयी तपशील असणे आवश्यक आहे.

९. या कालावधीतील वास्तविक कामगिरीच्या आधारे, यशस्वी प्रकल्प तसेच प्रत्येक क्षेत्रातील यश आणि अपयशामागील कारणे स्पष्ट केली जाऊ शकतात. लोकांना संबंधित कार्यकारी क्षेत्रातील समुदायाच्या नेमक्या आणि सद्यस्थितीतील परिस्थितीबाबत अवगत करून देण्यासाठी हा प्रारूप विकास स्थिती अहवाल (डीएसआर) पंचायत समितीस्तरीय समितीपुढे ठेवण्यात यावा.

१०. विशेष पंचायत समिती नियोजन समिती सभेत विचारविनिमयानंतर क्षेत्रीय कार्यकारी गट (SWG) प्रारूप अहवाल आणि प्रारूप विकास स्थिती अहवालाचा (डीएसआर) मसुदा अंतिम होईल. डीएसआर पंचायत समिती सभेस पुढील बाबींवर लक्ष केंद्रित करण्यास मदत करेल.

१. विविध विषयांसंबंधीची कामगिरी, मर्यादा व विकासात्मक प्रयत्नांमधील अंतराच्या अनुषंगाने पंचायत समित्यांच्या विकासाची सद्यस्थिती.

२. विकासात्मक ध्येये साध्य करण्यासाठी अभिसरण रणनीतीचा अवलंब करणे.

३. वार्षिक आधारावर पुढील ५ वर्षांसाठी विकासात्मक अर्जेच्याचा प्राधान्यक्रम निश्चित करणे.

४. पंचायत समितीसह विविध प्राधिकरणे व संस्था यांनी लक्ष देण्यासारखे मुद्दे.

१.७ दूरदृष्टीकोनात्मक अभ्यास

१. गेल्या पाच वर्षात झालेल्या विकासाच्या आधारे तसेच भविष्यातील विकासासाठी समुदायाच्या गरजा व मागण्यांच्या आधारे पंचायत समित्यांनी पुढील पाच वर्षांसाठी दृष्टीकोन ठरविला पाहिजे.

२. समुदायाला पुरविल्या जाणाऱ्या सेवांच्या गुणवत्तेबाबत असलेल्या तक्रारींचे निराकरण करण्याव्यतिरिक्त दूरदृष्टीकोनात्मक अभ्यास स्थानिक गरजा आणि समुदायाच्या व भागधारकांच्या मागण्या ओळखण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून देते.

३. जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियमांतर्गत पंचायत समितीस देण्यात आलेली अनिवार्य कर्तव्ये व जबाबदाऱ्यांशी संबंधित मुद्दे ओळखून त्यांच्याकडे लक्ष देण्याची संधीही याद्वारे उपलब्ध होते.

४. परिस्थिती विश्लेषण आणि सद्यस्थिती विकास अहवाल एकदा पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समिती (PSCC) द्वारे अंतिम केल्यावर तो क्षेत्रीय कार्यकारी समित्या (SWGs), तज्ज्ञ, तालुक्यातील विविध संस्था तसेच लोकनियुक्त प्रतिनिधी या सर्व घटकांच्या एका मोठ्या समितीसमोर सादर केले जावे.

५. पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समिती (PSCC) द्वारे तयार केलेला प्रारूप दृष्टीकोनात्मक अहवाल देखील या समिती समोर ठेवता येऊ शकेल. जेणेकरून याबाबत मिळणाऱ्या टिप्पण्या व सूचना विचारात घेऊन दृष्टीकोन निश्चिती अंतिम करता येईल.

१.८ पंचायत समित्यांनी नियोजन करण्यासाठी संसाधने

ग्रामपंचायती व जिल्हा परिषदा यामधील महत्वाचा दुवा म्हणून पंचायत समित्या काम करत आहेत. प्रभावी नियोजनाची अंमलबजावणी करण्यासाठी मानव संसाधनाच्या दृष्टीने पुरेशा प्रमाणात पंचायत समित्या सुसज्ज आहे.

तथापि, या अंमलबजावणीच्या दृष्टीने पंचायत समितीस्तरावर उपलब्ध असलेली विविध संसाधने शोधण्याची आवश्यक आहे.

सर्वसाधारणपणे ही संसाधने पुढील चार प्रकारांमध्ये वर्गीकृत करता येतील.

१. सामाजिक संसाधने - संस्थात्मक सामर्थ्य, शांतता, सामाजिक सौहार्द / सामाजिक एकता
२. नैसर्गिक संसाधने - जमीन, जंगल, पाणी, हवा आणि सर्व नैसर्गिकरित्या उपलब्ध संसाधने
३. मानव संसाधने - तालुक्यात राहणारे नागरिक तसेच बचत गटातील महिला, स्वयंसेवी संस्था, आणि समुदाय आधारित संस्था (CBO) यांसारख्या कोणत्याही क्षेत्रातील व्यक्ती.
४. आर्थिक संसाधने - केंद्र आणि राज्य सरकारांकडून उपलब्ध निधी, स्वउत्पन्नाच्या बाबी (ओएसआर), लोकसहभागाद्वारे मिळणारे अनुदान. इ.
- ५ पंचायत समितीचे स्वउत्पन्न - पंचायत समितीचे स्वउत्पन्न अत्यल्प आहे. व हे मुख्यतः पंचायत समितीच्या अखत्यारितील इमारती आणि इतर मालमत्तांकडून मिळणा-या भाडेशुल्काद्वारे प्राप्त होते. पंचायत समितीच्या उत्पन्नाच्या बाबींमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होऊ शकतो.

१ १५ वा वित्त आयोग अनुदान

२. राज्य वित्त आयोग अनुदान

३. स्वउत्पन्नाच्या बाबी (ओएसआर)

४. केंद्र पुरस्कृत योजना आणि पंचायत समित्यांना राज्य शासनाद्वारे वर्ग करण्यात आलेल्या योजना.

५. क्षेत्रीय विभागांना केंद्र आणि राज्य सरकारच्या योजनांतर्गत उपलब्ध होत असलेला निधी.

६. लोक सहभाग (रोख, श्रमदान, इ.)

७. उपलब्ध झाल्यास सीएसआर फंड

८. पंचायत समिती सेस निधी

१.९ तालुका स्तरावरील नियोजनाची महत्वाकांक्षी क्षेत्रे

१. सर्वसमावेशक आणि सहभागी योजनेच्या माध्यमातून पायाभूत सुविधांच्या विकासासह आर्थिक आणि सामाजिक विकासाची कार्ये हाती घेण्याची जबाबदारीही पंचायत समितीवर आहे.

२. तसेच घटनेच्या ७३ व्या ११ व्या परिशिष्टामध्ये सूचीबद्ध केलेल्या २९ विषयांतर्गत हाती घेतल्या जाणाऱ्या उपक्रमांबाबत विविध क्षेत्रीय विभागांशी समन्वय साधणे आणि त्यांना सहकार्य करणे पंचायत समितीला आवश्यक असते.

३. विकासाची फळे अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, महिला, मुले आणि इतर दुर्बल आणि उपेक्षित गटांपर्यंत पोहोचतील याची खात्री पंचायत समितीने करणे आवश्यक आहे. तथापि, अशा महत्वाकांक्षी क्षेत्रात तालुकास्तरावर केली जाऊ शकणारी कार्ये शोधण्याची आवश्यकता आहे.

१.९.१ उत्पन्न वाढ आणि आर्थिक विकास

सकारात्मक धोरणात्मक वातावरणाद्वारे साकार करता येऊ शकणारा आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्याय यासाठीचे नियोजन पंचायत समित्या व जिल्हा परिषदांकडे असलेल्या पुरेश्या संसाधन घटकांच्या सहाय्याने करण्याची संवैधानिक जबाबदारी पंचायतींवर आहे.

१. त्याचप्रमाणे ग्रामपंचायतीकडून संदर्भित कार्यव्यतिरिक्त, जी उच्चस्तरीय संस्थात्मक आणि तांत्रिक कार्यक्षमतेमुळे तालुका स्तरावर राबवली जाणार आहेत. पंचायत समितीने संपूर्ण तालुक्याचा आर्थिक विकास होईल अशा कार्यावर भर दिला पाहिजे आणि आपल्या कार्यक्षेत्रातील लोकांसाठी रोजगार निर्मिती केली पाहिजे.

२. ग्रामपंचायतीची आर्थिक विकासाची आणि उत्पन्न निर्मितीची क्षमता मर्यादित असल्याने पंचायत समितीने या क्षेत्रास उच्च प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

आर्थिक विकास आणि उत्पन्न निर्मितीचे काही उपक्रम खालीलप्रमाणे आहेत (एमओपीआर, २०२०):

१. कृषी -संबद्ध आणि कृषी-प्रक्रिया युनिट्स .
२. पुरवठा साखळी व्यवस्थापन मजबूत करणे.
३. नाशवंत उत्पादनांसाठी शीतकरण गृह साखळीचा विकास.
४. ग्रामीण मार्केट हबसाठी पुढाकार.
५. मजबूत पंचायत-खासगी भागीदारी विकसित करणे.
- ६ वेस्ट टू वेल्थ.
७. द्वितीय आणि तृतीय क्षेत्रातील उपजीविकेच्या संधींचा प्रचार .
८. ग्रामीण उद्योग समूह.

१.९.२ नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन

१. नैसर्गिक स्रोतांच्या विघटनाचा थेट नकारात्मक परिणाम गरीब लोकांच्या रोजीरोटीवर होतो. पंचायत समित्यांनी सर्वसमावेशक, सहभागी, गरीबाभिमुख आणि शाश्वत पद्धतीने जल व वनसंपत्तीचे संवर्धन, व्यवस्थापन आणि वापर करण्यासाठी संबंधित समुदाय संस्थांची क्षमता बळकट करणे आवश्यक आहे.

२. नैसर्गिक स्रोतांच्या उपलब्धतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी आणि चांगल्या रोजगाराची गरज लक्षात घेऊन जास्तीत जास्त आर्थिक नफा मिळवण्यासाठी, त्याचा उपयोग सुधारण्यासाठी, आणि शाश्वत आधारावर अन्नाची उपलब्धता सुनिश्चित करण्यासाठी समुदाय संस्थांची क्षमता वाढविण्याची अधिक आवश्यकता आहे.

३. नैसर्गिक संसाधनांच्या व्यवस्थापनासाठी पंचायतींना देण्यात आलेल्या जबाबदाऱ्या व अधिकार पाहता त्या आपापल्या भागातील नैसर्गिक स्रोतांचे व्यवस्थापन व संवर्धन करण्यासाठी सर्वात योग्य संस्थात्मक व्यासपीठ म्हणून उदयास आल्या आहेत.

४. समुदाय-आधारित संस्थात्मक चौकटीमध्ये पंचायतीसह कार्य करू शकणारे भिन्न वापरकर्ता गट समाविष्ट करणे देखील आवश्यक आहे. पंचायत समिती त्यांची क्षमता वाढविण्यासाठी संबंधित क्षेत्रीय विभागाशी सहयोग करू शकेल. स्वयंसेवी संस्था आणि समुदाय आधारित संस्था प्रयोग आणि नवकल्पना यांना आधार देऊ शकतात आणि पंचायत आणि वापरकर्ता गट मजबूत करण्यास मदत करू शकतात.

५. संशोधन संस्था आणि संबंधित भागधारकांच्या भागीदारीमुळे चांगल्या पर्यावरणास अनुकूल ग्रामीण भागातील शाश्वत नियोजनास वाव मिळू शकेल.

१.९.३ आपत्ती व्यवस्थापन

१. आपत्तीचे योग्य व्यवस्थापन योग्य तयारीवर अवलंबून असते आणि त्यातील बरेच उपक्रम समुदाय स्तरावर हाती घ्यायचे असतात. प्रत्येक ग्रामपंचायतीने कोणत्याही आपत्तीचा परिणाम कमी करण्यासाठी समुदायाच्या सल्ल्यानुसार आपत्ती व्यवस्थापन योजना विकसित करणे आणि शक्य तितकी पूर्व-तयारी करणे आवश्यक आहे.

२. त्या दृष्टीने स्थानिक संस्था आणि समुदायाची क्षमता विकसित करणे हे एक मोठे आव्हान आहे. पंचायत समितींनी अशा प्रकारच्या क्षमता चक्रीवादळे, पूर इत्यादी काही प्रकारच्या आपत्तीला जास्त धोका असलेल्या क्षेत्रातील पंचायतीमध्ये निर्माण कराव्यात.

३. योजना तयार करताना, पंचायत समितीने पूर निवारा घर बांधण्यासारख्या पायाभूत सुविधांच्या बांधकामासाठी स्रोत वाटप करणे आवश्यक आहे. पूरग्रस्त भागात नाविन्यपूर्ण डिझाइनसह योग्य शौचालयास प्राधान्य दिले पाहिजे.

४. आपत्कालीन तयारी आणि आपत्ती निवारण दोन्हीमध्ये, तसेच लोकांचे व्यवहार व संघटन तसेच संबंधित सर्व भागधारकांची क्षमता वाढविणे यामध्ये पंचायत समितीची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. याव्यतिरिक्त, पंचायत समितीने दीर्घ कालावधीसाठीचा शाश्वत विकास आणि असुरक्षितता कमी करण्याच्या रणनीतीसाठी, हवामान बदल अनुकूलन (सीसीए) हस्तक्षेपांसह, आपत्ती जोखीम कमी करण्याच्या क्रियाकलापांना एकीकृत करण्याची आवश्यकता आहे.

i. भविष्यातील जोखीम कमी करण्याच्या रणनीतीसाठी उत्तम पद्धतींचा अवलंब करणे आणि पर्यावरणीय ताण कमी करणे यांना तालुका विकास योजनेत समाविष्ट करणे आवश्यक आहे.

१.९.४ सामाजिक न्यायाची हमी

१. भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २४३जी अन्वये ग्रामीण भागात सामाजिक न्याय मिळावा यासाठी पंचायतींना आदेशित केले आहे. याचा अर्थ असा आहे की

असमानता दूर करणे आणि विकासाच्या प्रक्रियेत भाग घेण्यासाठी समाजातील सर्व घटकांना समान संधी प्रदान करणे.

२. सामाजिक न्यायामध्ये सकारात्मक कृती, असुरक्षित लोकांना लक्षित निधीचे वाटप ,गरीबाभिमुख सेवा पुरवठा इत्यादींचा समावेश आहे. बऱ्याच सामाजिक सहाय्य कार्यक्रम आणि योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी पंचायत समिती जबाबदार आहे.

३. या सेवांचे नियोजन व अंमलबजावणी करताना पंचायतींनी प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित केली पाहिजे. तालुका विकास योजनेत समाविष्ट केल्या जाऊ शकणाऱ्या काही प्रमुख बाबी खालीलप्रमाणे आहेत.

१. अपंग लोकांना शिष्यवृत्ती, भत्ता आणि संधी.
२. अनुसूचित जाती / जमाती आणि इतर उपेक्षित गटांच्या गरजा भागविणे.
३. सरकारी योजना व कार्यक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी
४. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचे पर्यवेक्षण करणे आणि अन्न सुरक्षा सुनिश्चित करणे.
५. वृद्धाश्रमांची पायाभूत सुविधा आणि वृद्ध व्यक्तींच्या गरजा भागविणे.
६. उपशामक आणि जेरियाट्रिक काळजी मजबूत करणे.
७. तणावातून होणारे स्थलांतर तपासणे.
८. महिला आणि मुलांच्या विभिन्न गरजा भागविणे.

१.९.५ शिक्षण आणि आरोग्य सेवा

प्राथमिक शिक्षण

प्राथमिक शिक्षणास प्रोत्साहन देण्यासाठी, निरक्षरता निर्मूलन आणि प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण यामध्ये पंचायती महत्वाची भूमिका निभावतात. शालेय शिक्षण व साक्षरता विभागाने २०१८ -१९ पासून केंद्र पुरस्कृत योजना म्हणून समग्र शिक्षा अभियान नामक शालेय शिक्षणासाठीची एकात्मिक योजना सुरु केली आहे.

या अभियानात सर्व शिक्षा अभियान (एसएसए), राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (आरएमएसए) आणि शिक्षकांचे शिक्षण (टीई) या तीन केंद्र-पुरस्कृत योजनांचा समावेश आहे. यात पंचायत समिती मुख्य भूमिका बजावू शकतात.

त्या योजनेच्या जिल्हास्तरीय युनिटसह तालुका स्तरावर आणि जिल्हा पातळीवर कृती करण्यासाठी एकूणच फ्रेमवर्क विकसित करण्यासाठी कार्य करू शकतील. त्या आधारे नियोजन करावे लागेल. जीपीडीपीच्या पुढाकारांना पूरक ठरण्यासाठी किंवा पूरक करण्यासाठी प्रकल्प समाविष्ट केले पाहिजेत.

पंचायत समितीने शैक्षणिक संस्थांवर समुदायाची मालकी सुनिश्चित करण्यासाठी त्यांच्या संबंधित क्षेत्रातील ग्रामपंचायती व ग्राम शिक्षण समिती (व्हीईसी) यांच्यात चांगला

समन्वय सुनिश्चित केला पाहिजे कारण त्या सामाजिक व्यवस्थेचा एक भाग म्हणून कार्यरत आहेत.

शाळेच्या आवारात शौचालय व पिण्याच्या पाण्याची सोय व्हावी यासाठी पंचायत समितीने व्हीईसीना शालेय विकास आराखडा तयार करताना आवश्यक ते सहकार्य द्यावे. पंचायत समितीकडून गरजू विद्यार्थ्यांसाठी पायाभूत सुविधा, शिष्यवृत्ती आणि वसतिगृह सुविधांसाठी देखील सहकार्य केले जाऊ शकते.

त्यांनी गावपातळीवरील ग्रामपंचायतींच्या माध्यमातून आपापल्या भागात मध्यान्ह भोजन कार्यक्रमाचे पर्यवेक्षण करण्याची देखील आवश्यकता आहे.

आरोग्य

घटनेच्या अकराव्या परिशिष्टात हे स्पष्ट केले आहे की ग्रामीण भागात रुग्णालये आणि दवाखान्यांसह प्राथमिक आरोग्य सेवेच्या तरतूदीसंबंधीची कामे पंचायत राज संस्थांची जबाबदारी आहे.

पंचायत समितीने संबंधित विभागातील आरोग्य विभागाच्या सहकार्याने उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (पीएचसी) आणि सामुदायिक आरोग्य केंद्रे (सीएचसी) यासह आवश्यक आरोग्य सेवांच्या सुलभ कामकाजासाठी पुरेशी तरतूद सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

पंचायत समिती तिच्या योजनांमध्ये पायाभूत सुविधांशी संबंधित उपक्रमांचा समावेश करू शकते. यामध्ये चाचणी प्रयोगशाळेची तपासणी / निदान केंद्रे उघडणे, सीएचसी आणि उपविभागीय रुग्णालयांजवळ रुग्ण / रुग्णांच्या नातेवाईकांसाठी वसतिगृह सुविधा, रुग्णालय परिसरातील सामुदायिक शौचालयाची व्यवस्था, पिण्याच्या पाण्याची सुविधा आणि आरोग्य विभागाच्या सहकार्याने इतर आवश्यक पायाभूत सुविधांचा समावेश असू शकतो.

योजनेत समाविष्ट करण्यापूर्वी अशा उपक्रमांबाबत आरोग्य सेवा क्षेत्रांशी संबंधित तज्ज्ञांशी चर्चा करणे आवश्यक आहे.

पंचायत समितीने तिच्या क्षेत्रातील मूलभूत आरोग्य सेवेवर देखरेख ठेवून त्यासंबंधी स्वतःला अवगत ठेवले पाहिजे.

पंचायत समितीने तिच्या क्षेत्रातील आरोग्य सेवाविषयक परिस्थितीचा योग्य डेटाबेस राखला पाहिजे आणि सुविधांचा सतत विकास आणि उन्नतीकरण सुनिश्चित केले पाहिजे.

१.९.६ मूलभूत सेवा

२०२०-२१ च्या पहिल्या अहवालात, पंधराव्या वित्त आयोगाने एकूण रु. ६०,७५० कोटी एवढा निधी पंचायतीच्या तिन्ही स्तरांना वाटप केलेला आहे. त्यापैकी पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था व स्वच्छतेसाठी निम्मा निधी असून उर्वरित रक्कम लोकांच्या स्थानिक

गरजा भागविणे आणि टिकाऊ सामुहिक मालमत्ता निर्माण करणे व त्यांची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी दिलेली आहे.

तालुका स्तरावर मूलभूत सेवांचे नियोजन करताना इतर क्षेत्रीय विभागांच्या योजनांना/ कार्यक्रमांना त्यादृष्टीने एकत्रित केले जावे आणि स्वच्छता, पाणीपुरवठा, सांडपाणी, घनकचरा व्यवस्थापन, रस्ता, पदपथ, पथदिवे, समुदायातील मालमत्ता या विषयांना पुरेशी प्राथमिकता दिली जावी .

या सेवांचा ७३ व्या घटनेच्या अकराव्या अनुसूचीत सुचीबद्ध २९ विषयांमध्ये तसेच २०३० पर्यंत सध्या करावयाच्या शाश्वत विकास लक्ष्य (एसडीजी) मध्ये समावेश आहे.

१.९.७ स्वच्छता

- ग्रामीण भागात जवळपास ६० टक्के लोक उघड्यावर शौचास जात असल्यामुळे त्याचा दुर्बल घटकातील विशेषतः महिला आणि मुलांच्या आरोग्यावर दुष्परिणाम होत आहे.
- स्वच्छ भारत मिशनच्या उद्दिष्टांमध्ये वैयक्तिक कुटूंबस्तरावर शौचालय व सार्वजनिक शौचालये बांधून उघड्यावरील शौचास जाण्याचे निर्मुलन आणि शौचालयाच्या वापरावर भर देण्यात आलेला आहे.
- स्वच्छ भारत मिशन - ग्रामीण (एसबीएम-जी) फेज II नुसार हागणदारी मुक्त दर्जा कायम टिकविणे आणि घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन यांचा समावेश करण्यात आला आहे.
- स्वच्छ भारत अभियान एसबीएम (जी) फेज -२ मध्ये मिळणाऱ्या अनुदानाव्यतिरिक्त घन व कचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी १५ वा वित्त आयोग, मग्नारोहयो आणि इतर योजनेअंतर्गत देण्यात येणाऱ्या निधीतून खर्च करण्यात येणार आहे.
- एकंदरीत स्वच्छता हा पंचायत समितीसाठी एक महत्त्वाचा केंद्रबिंदू असून यामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडू शकते म्हणून स्वच्छताविषयक उपक्रमांना पंचायत विकास आराखडयामध्ये ठळकपणे समाविष्ट करणे आवश्यक आहे.

१.९.८ पिण्याचे पाणी

- जल-जीवन मिशन (जेजेएम) राज्य सरकारच्या सहकार्याने सुरु करण्यात आले असून पुढील पाच वर्षात खेड्यातील प्रत्येक घरात नियमित आणि दीर्घ मुदतीसाठी विहित गुणवत्तेचे पुरेश्या प्रमाणात पिण्यासाठी पाणी उपलब्ध होईल.

मिशन अंतर्गत ग्रामपंचायत आणि तिच्या उप-समितीने गावातील पाणीपुरवठा यंत्रणेचे नियोजन, अंमलबजावणी, व्यवस्थापन, संचालन आणि देखभाल करणे आवश्यक आहे. हा कार्यक्रम पाण्याचा वापर आणि संवर्धनासाठी समुदायावर आधारित पध्दतीसह सांडपाण्याचे व्यवस्थापन, जलसंधारण, रेन वॉटर हार्वेस्टिंग इत्यादीद्वारे पुनर्भरण आणि पुनर्वापर यासारख्या अनिवार्य घटक म्हणून स्रोत टिकाव उपाययोजना अंमलात आणू शकेल.

- अशा प्रकारे पंचायतीने परिसरातील लोकांना पिण्याच्या पाण्याच्या पुरवठ्यासाठी शाश्वत पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याची योजना आखण्याची गरज आहे.

➤ १.१० विशेष पंचायत समितीस्तरीय नियोजन सभा आणि कार्यान्वयीन विभागांचा सहभाग

- उद्दीष्ट, उणिवांचे विश्लेषण, प्राप्त संसाधने, प्राथमिक आणि इतर अनुषंगिक माहिती, अनुषंगिक आवश्यक उपक्रमांची निश्चिती संग्रहित केल्यानंतर सर्वसमावेशक विशेष गट सभा आयोजित करण्यात यावी. या विशेष गट सभेमध्ये सर्व विकासात्मक गरजा व उणीवा यावर चर्चा केली जावी.

सर्व क्षेत्रीय कार्यकारी समिती (SWG) यांनी त्यांच्याकडील प्रस्तावित उपक्रम व त्यासाठी आवश्यक अंदाजित पत्रकीय तरतूद यांचे सादरीकरण करतील. पुढे, कार्यान्वयीन विभागांचे प्रतिनिधी त्यांच्या विभागाचे उपक्रमांचे सखोल रचनात्मक सादरीकरण करतील.

विभागामार्फत सादर होणारे रचनात्मक सादरीकरण परिशिष्ट ११ मध्ये देण्यात आलेले आहे. कार्यान्वयीन विभागांचे प्रतिनिधित्व करणारे अधिकारी गट सभेपुढे चालू वर्षात विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या उपक्रमांची प्रगती व त्याकरिता खर्च करण्यात आलेला निधी व पुढील वर्षात (ज्या वर्षाकरिता पंचायत विकास आराखड्याची अंमलबजावणी करावयाची आहे) यामधील प्रस्तावित उपक्रम व त्याकरिता वाटप करण्यात आलेला निधी यांची माहिती सभेसमोर देतील.

राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (उमेद) विभागाचे प्रतिनिधी हे सुद्धा गटातील त्यांच्या विभागाचे उपक्रम व गटाचा दारिद्र निर्मुलन आराखडा सादर करतील. निवेदनाच्या स्वरूपात जनतेचे जाहीर प्रकटन गट विकास योजनेत समाविष्ट करून मान्यतेसाठी संबंधित पंचायत समितीला सादर करतील. नियुक्त नोडल अधिकारी यांनी विशेष गट सभेच्या वेळी अनुसूचित जाती आणि जमाती महिला यासारख्या असुरक्षित गट हजर राहतील याची खात्री करावी. गट स्तरीय नियोजन समिती विकासाची

सद्यस्थिती व प्रस्तावित उपक्रमाकरीता आवश्यक निधी विशेष गट सभेसमोर सादर करेल.

गट सभा सादर करण्यात आलेल्या विविध सादरीकरणावर जाणीवपूर्वक विचार करेल व आवश्यक सूचना व सल्ला देईल.

१.११ क्षेत्रिय विभागांच्या योजना आणि कार्यक्रमांसह अभिसरण

- पंचायत समिती आपली विकास कामे पंचायत स्तरीय विभागांमार्फत राबविते आहे. तसेच इतर तालुकास्तरीय विभागदेखील तालुकास्तरावर स्वतंत्रपणे विविध योजनांची अंमलबजावणी करित आहेत.
- त्यामुळे विकास योजना व कार्यक्रमांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सर्व विभागांमध्ये परस्पर सामंजस्य व सुसंवाद असणे अत्यंत आवश्यक आहे. म्हणूनच पंचायत समितीने आपला स्वतंत्र दृष्टीकोन न ठेवता सर्व समावेशक दृष्टीकोनातून योजना तयार करणे अपेक्षित आहे.
- त्यासाठी पंचायत समितीने आपले क्षेत्रिय विभाग आणि एजन्सी यांचेमध्ये समन्वय साधण्यासाठी पुढाकार घेणे तितकेच महत्वाचे आहे. त्यामुळे विविध योजनांच्या परिस्थितीचे विश्लेषण करून त्यातील त्रुटी विचारात घेवून नियोजन करणे आणि हे सर्व उपक्रम पंचायत समिती विकास आराखड्यात समाविष्ट करणे शक्य होईल.

➤ १.१२ प्रकल्प विकास

- क्षेत्रीय कार्यकारी गटांच्या (SWG) सल्ल्यानुसार पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समितीने (PSPC) प्राधान्य दिलेली कामे एकत्रित केल्यानंतर विविध क्षेत्रिय विभागांचे तांत्रिक अधिकारी व्यवहार्य व कार्यवाही करण्यायोग्य कामांची यादी तयार करतील. ही कामे प्रकल्पांमध्ये रूपांतरित होऊ शकतात.
- हे प्रकल्प शिक्षण, आरोग्य, समाजकल्याण आणि दारिद्र्य निर्मुलन यासारख्या क्षेत्रांमध्ये सेवा वितरणात सुधारणा करण्यासाठी आवश्यक कोणत्याही विषयापर्यंत तसेच उपक्रमांपर्यंत विस्तारित केले जाऊ शकतात. परिशिष्ट १२.२ मध्ये दिलेल्या नमुन्यानुसार प्रत्येक राज्य स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या वेगवेगळ्या स्तराद्वारे करावयाची कामे निश्चित करण्यासाठी कृती मॅपींग विकसित करू शकते.
- पंचायत समितीकडे केंद्र आणि राज्य सरकारच्या योजनांशी संबंधित निधीसह उपलब्ध असलेल्या स्रोतांसोबत जुळवणी करण्यासाठी सर्व निश्चित केलेली कामे मॅप केली जाऊ शकतात. यामध्ये क्षेत्रिय विभाग, लोकसहभाग आणि देणगीदारांच्या

योगदानाचा समावेश केला जाऊ शकतो.

- सर्व कामांचे परिणाम आणि निकाल स्पष्टपणे माहित असणे देखिल आवश्यक आहे. या सर्व उपक्रमांचा गट विकास आराखड्यांमध्ये समावेश करण्यासाठी प्राधान्यक्रम ठरविला जाऊ शकतो. कार्यवाहीस्तव हाती घेतलेल्या प्रत्येक उपक्रमास प्रभावी अंमलबजावणी आणि निकालासाठी प्रक्षेपित करण्यात यावे.
- परिशिष्ट १३ मध्ये प्रकल्पाचा एक मॉडेल नमुना देण्यात आलेला आहे.

१.१३ आराखडा निर्मिती व पंचायत समिती विकास आराखड्यास मंजुरी

ग्रामपंचायत विकास आराखड्यांचे पंचायत समिती स्तरावर एकत्रीकरण केल्यानंतर विशेष पंचायत समिती स्तरीय समितीच्या सभेचे आयोजन करावयाचे आहे. पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करताना सर्व घटकांशी विचार विनिमय करून हाती घ्यावयाची कामे निश्चित केल्यानंतर आणि प्रत्येक क्षेत्रीय कार्यकारी गटाद्वारे (SWG) प्रकल्प विकास केल्यानंतर प्रारूप पंचायत समिती आराखडा तयार केला जाईल. हा प्रकल्प आराखडा निश्चित केलेल्या क्षेत्रांसाठी पंचायतस्तरीय नियोजन समितीद्वारे तयार करून क्षेत्रीय कार्यकारी गटाद्वारे (SWG) तयार करण्यात येऊन प्रकल्प समाविष्ट केले जातील.

- हे करताना आराखड्यामध्ये क्षेत्रनिहाय योजना आणि क्षेत्रीय विभागांच्या योजनांसह अभिसरण असावे. प्रारूप आराखड्यामध्ये संसाधनाच्या उपलब्धबाबत खात्री करणे आणि समाजाच्या सर्व वर्गातील सीमांत आणि असुरक्षित वंचित घटकांच्या उन्नतीसाठी योजनांचा समावेश असल्याचे खात्री करणे गरजेचे आहे.
- त्यामुळे क्षेत्रनिहाय आराखडा व संबंधित क्षेत्रीय विभागांचे अभिसरण करणे शक्य होईल. परिशिष्ट १४ मध्ये पंचायत समिती विकास आराखड्याची रचना आणि अंदाजपत्रक यांचा तपशील दिला आहे.
- प्रारूप आराखडा अंतिम झाल्यानंतर तो पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समिती (PSPC) समोर मान्यतेसाठी ठेवण्यात येईल व समिती एकात्मिक आराखड्यास अंतिम मान्यता देईल.
- मान्यता देण्यापूर्वी क्षेत्रीय कार्यकारी गट व संबंधित खातेप्रमुख समिती समोर सविस्तर सादरीकरण आणि उपक्रमनिहाय तपशील सादर करतील त्याआधारे प्रस्तावित आराखड्यावर चर्चा करून आराखडा अंतिम करण्यात येईल.

या समितीचे इतिवृत्त योग्य प्रकारे नोंदविले जावे समिती सभेमध्ये घेतलेले निर्णय पंचायत समितीच्या सूचना फलकावर महत्वाच्या दर्शनी भागात १०X २० फुट आकाराचा सार्वजनिक माहिती फलक तयार करून प्रसिद्ध करावयाचा आहे.

१.१४ आराखडा अंमलबजावणी

मंजूर विकास आराखड्यातील कामे, प्रकल्प व योजना इत्यादींची वेळेत व प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी कालबद्ध वेळापत्रक तयार करून त्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करणे, त्याचे पर्यवेक्षण व सनियंत्रण करणे हे पंचायत समितीचे कर्तव्य व जबाबदारी आहे

१. पूर्ण झालेली कामे , प्रकल्प व योजना अंमलबजावणी संदर्भातील माहिती ई-ग्राम स्वराज पोर्टलवर अपलोड करावयाची आहे. <परिच्छेद लिहा>

२. त्याच प्रमाणे पूर्ण झालेली कामे , प्रकल्प व योजना यांची सर्व देयके पीएफएमएस पोर्टलमार्फत करावयाची आहेत.

३.पंचायत समिती विकास आराखड्यातील कामे, प्रकल्प व योजना पूर्ण करण्यात कोणत्याही परिस्थितीत दिरंगाई होणार नाही याची पुरेपूर दक्षता घ्यावयाची आहे.

४. विकास आराखड्यातील कामांची अंमलबजावणी करताना कामांच्या गुणवत्तेशी कोणतीही तडजोड केली जाणार नाही याची पुरेपूर दक्षता घ्यावयाची आहे.

५. विकास आराखडा अंमलबजावणी करताना स्थानिक लोकांना जास्तीत जास्त रोजगाराच्या संधी निर्माण होतील या गोष्टीचा विचार करावयाचा आहे.

१.१५ देखरेख यंत्रणा, सुधारणा व पंचायत समिती विकास आराखड्यात बदल

१.पंचायत समितीने मंजूर पंचायत समिती विकास आराखड्याची अंमलबजावणी होत असल्याची खात्री करणेसाठी तसेच सातत्याने प्रगतीची देखरेख करण्यासाठी पर्यवेक्षण यंत्रणा निर्माण करणे आवश्यक आहे.

२.पंचायत समितीच्या मासिक बैठकीत नियमितपणे प्रगतीचा आढावा घेवून योजना अंमलबजावणीत आलेल्या अडचणी पुढील कार्यवाहीसाठी पुन्हा पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समिती आणि क्षेत्रीय कार्यकारी गटांकडे पाठविल्या जातील.

३. पंचायत समिती विकास आराखड्या अंतर्गत घेतलेल्या विविध प्रकल्पांचे विस्तृत मुल्यांकन करण्यासाठीच्या गटात क्षेत्रीय विभागांचे प्रतिनिधी, तांत्रिक तज्ज्ञ, बचत गट महासंघातील सदस्य, शैक्षणिक / तांत्रिक संस्थांचे तज्ज्ञ, पंचायत समितीचे पदाधिकारी इत्यादींचा समावेश करता येईल.

४.अंमलबजावणी मधील पारदर्शकता, सहभाग, व्यापक सहलामसलत आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्यासाठी समुदाय देखरेखीचे सामाजिक लेखा परीक्षण समिती करेल. सदर समितीमध्ये १० ते १५ सदस्य असावेत. या समितीमध्ये सर्व घटकांचा समावेश असावा त्याचा तपशील

५. क्षेत्रीय कार्यकारी गटांच्या सल्ल्यानुसार पंचायत समितीस्तरीय नियोजन समितीने समोर आलेल्या अडचणी जाणूनघेऊन मंजूर पंचायत समिती विकास आराखड्यामध्ये सुधारणा, बदल अथवा नवीन बाबींचा समावेश पंचायत समिती करू शकेल.

टीप : पंचायत समिती विकास आराखडा तयार करण्यासंदर्भातील परिशिष्टे १ ते ६ सोबत जोडली आहे

प्रकरण - २

जिल्हा परिषद मार्फत ग्रामीण भागासाठी जिल्हा ग्राम विकास आराखडा तयार करणे प्रस्तावना :

१. अलिकडच्या काळात पंचायती राज संस्थांमार्फत सहभागी विकेंद्रित नियोजनाला वेग आला आहे. माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (आयसीटी) मधील नवकल्पना, २०१८ आणि २०१९ मध्ये व्यापक जीपीडीपी साठी लागोपाठ दोन पीपल्स प्लॅन मोहिमेद्वारे देशभरात विकेंद्रित योजना प्रभावीपणे राबविणे शक्य झाले.
२. ग्राम पातळीपासून जिल्हा पातळीपर्यंत पंचायतांच्या तीन स्तरांवर विकेंद्रित सहभागात्मक नियोजनाच्या रचनेसाठी ही वेळ योग्य आहे.
३. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २४३G नुसार जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्रात पंचायत, राज्य व केंद्राचे असे सर्व कार्यक्रम / योजना एकत्रित करून आर्थिक विकास व सामाजिक न्यायासाठी जिल्हा विकास योजना तयार करून अमलात आणण्याबाबत निर्देश आहेत.
४. या संदर्भातील घटनात्मक तरतुदीचे प्रकरण १.२ मध्ये तपशीलवार वर्णन करण्यात आले आहे. याव्यतिरिक्त, स्थानिक सरकार म्हणून जिल्हा पंचायत देखील स्थानिक नागरिकांना मूलभूत सेवा पोहचविणे आणि लोकसंख्येतील गरीब आणि उपेक्षित घटकांच्या असुरक्षिततेची पूर्तता करण्याची जबाबदारी स्वीकारते.
५. उपलब्ध संसाधनांच्या कार्यक्षम आणि जबाबदार वापराद्वारे आणि त्यांची

प्राथमिकता पूर्ण करण्यासाठी संसाधनांचा विस्तार करून केवळ गरजांवर केंद्रित योजनांच्या अंमलबजावणीद्वारे हे साध्य केले जाऊ शकते. याची खात्री देखील करणे आवश्यक आहे की ग्रामपंचायत, पंचायत समिती जि.प. व राज्य शासनाच्या अन्य विभागांमार्फत हाती घेतलेल्या कामांबाबत दुबार केली जाऊ नये.

६. गेल्या अडीच दशकांमध्ये जिल्हा पंचायत पातळीवर सहभागात्मक नियोजन प्रक्रियेस प्रोत्साहित करण्यासाठी राज्य व केंद्र सरकार नेहमीच पुढाकार घेत आहेत.
७. तथापि, अपुरी संसाधने, लोकांचा सहभाग, क्षमता वाढ आणि यासारख्या विविध आव्हानांमुळे ग्रामीण भागासाठी व्यापक आणि दूरदर्शी जिल्हा विकास योजना (डीडीपी) तयार होण्यास अडथळा निर्माण झाला आहे.
८. मात्र आता जिल्हा विकास योजनाकरिता पंधराव्या वित्त आयोगाच्या अनुदानाद्वारे भारत सरकार आणि राज्य सरकारच्या सक्रिय सहभागामुळे मोहिमेला चालना मिळाली आहे.

९. त्यामुळे, जिल्हा विकास आराखडा व्यापक पद्धतीने तयार करण्याची आणि समानता व समावेशकतेसह त्यांची गुणवत्ता वाढविण्याची वेळ आली आहे. शिवाय, जिल्हास्तरावर केंद्र व राज्य सरकारची अंमलबजावणी करणाऱ्या विविध योजना व बहुतांश संस्था, योजना आहेत.

१०. म्हणूनच जिल्हा स्तरावर नियोजनात अभिसरणांना मोठी संधी आहे. ग्रामीण भागासाठी जिल्हा विकास योजना तयार करणे ही कालबद्ध प्रक्रिया आहे. ग्रामपंचायत व पंचायत समितीकडून जीपीडीपी पूर्ण झाल्यानंतर जिल्हा नियोजन आराखडा तयार केला जावा.

११. पंचायत समितीचे विकास आराखडे हे जिल्हा विकास आराखडा तयार करण्यासाठी जिल्हा नियोजन समितीस मुलभूत घटक म्हणून उपयुक्त असतील. जिल्हा विकास योजना उपलब्ध स्रोतांनुसार प्राधान्याने लोकांच्या गरजा, मूलभूत सेवा आणि त्यांच्या आकांक्षा यांच्याशी समरस असावी.

१२. हा आराखडा दूरदृष्टी ठेवून आदर्शवत व अंमलबजावणी योग्य दीर्घकालीन असावा, सर्वसाधारणपणे तो पूर्ण करायला पाहिजे. ही योजना पंचवार्षिक स्वरूपाची असावी आणि

अंमलबजावणीसाठी वार्षिक स्वरूपात जिल्हा सभेमध्ये ठरविलेल्या विषयानुरूप प्राधान्याने अमलात आणावी. हा आराखडा दूर दृष्टीकोन ठेवून आदर्शवत व अंमलबजावणी योग्य दीर्घकालीन असावा.

१३.जिल्हा सभेच्या आलेल्या प्राथमिकतांच्या आधारे. मानवी संसाधने, पायाभूत सुविधा आणि संस्थात्मक क्षमता वापरून मोठ्या प्रमाणात उपक्रमांची योजना आखून अंमलबजावणी करू शकते जिल्हा परिषदे कडून योजना, अंमलबजावणी व देखरेख करणे शक्य आहे. या व्यतिरिक्त, प्रत्येक जिल्हा परिषदेने त्या योजना उपक्रमांची आखणी व अंमलबजावणी करणे आवश्यक असू शकते ज्यामध्ये दोन किंवा त्यापेक्षा जास्त गट समाविष्ट आहेत कारण अशा परिस्थितीत जिल्हा परिषद अशा उपक्रमांची जबाबदारी स्वीकारण्याची अधिक चांगली स्थिती असेल.

१४.तथापि ती फक्त एका पंचायत समितीमध्ये देखिल अंमलबजावणी करू शकते. सर्वसाधारणपणे जिल्हा विकास योजना सर्व ग्रामपंचायतींनी आणि पंचायत समितींनी आपली विकास योजना पूर्ण केल्यानंतर करावयास पाहीजे.

२.१ जिल्हा विकास योजनेची प्रक्रिया :

जिल्हा विकास आराखडा सुधारित पद्धतीसह सहभागी समावेशक आणि पारदर्शक प्रक्रियेद्वारे तयार केला जाऊ शकतो. कलम ४.१ मिशन अंत्योदयाच्या सर्वेक्षणात निदर्शनास आलेल्या विकासातील त्रुटी चे संकलन करून जिल्हा नियोजनाचे आराखड्यात उपाययोजना समाविष्ट कराव्यात यामध्ये ग्रामपंचायत आणि पंचायत समिती स्तरावर समाविष्ट बाबीची पुनरावृत्ती होऊ नये.

अशा प्रकारे जिल्हा नियोजन आराखडा गरज आधारित आणि ग्राम व तालुक्यास पुरक होईल तसेच राष्ट्रीय लक्षांक उदा. शाश्वत विकास ध्येय आणि प्राधान्य आणि अनुक्रमे पूर्ततेसाठी जिल्हा विकास आराखडे महत्वपूर्ण ठरतील.

तालुका आराखडयामध्ये आणि जे प्रकल्प व उपक्रम एकापेक्षा जास्त तालुका क्षेत्रात राबवायचे आहेत परंतु तांत्रिक कार्यक्षमतेच्या किंवा संसाधनांच्या अभावामुळे तालुका आराखड्यात समाविष्ट होऊ शकत नाहीत, असे उपक्रम जिल्हा पंचायत नियोजन समिती कडून समावेश करण्याबाबत विचार केला जाईल. जिल्हा विकास योजना त्याशिवाय जिल्हा विकास आराखड्यात उपक्रम अनुदानाच्या तत्वाचे पालन करून जिल्हा पंचायतीने राबविल्या जाणाऱ्या उपक्रमांचा समावेश असेल.

जिल्हा परिषद आराखड्याला जिल्हा सभेद्वारे मान्यता देण्यात येईल व जिल्हा सभेमध्ये सर्व जिल्हा परीषद सदस्य, गट पंचायत समिती सभापती व उपसभापती, संबंधित जिल्ह्यातील प्रत्येक तालुक्यातून एक सरपंच प्रतिनिधी यांचा समावेश असून जिल्हा सभेद्वारे मान्यता देण्यात येईल व ही बैठक जिल्हा म्हणून विचारात घ्यावी लागेल.

सभेकरीता निवडलेल्या प्रतिनिधीं शिवाय राज्य शासनाचे इतर विभागाचे जिल्हास्तरीय अधिकारी, शैक्षणिक, डॉक्टर, स्वयंसेवी संस्था, महिला गटातील प्रतिनिधी यांनाही जिल्हा सभेचे सदस्य म्हणून नामनिर्देशन केले जावे. जिल्हा सभेचे अध्यक्ष जिल्हा परिषद अध्यक्ष असतील आणि जिल्हा पंचायत अधिकारी जिल्हा सभेचे संयोजक म्हणून नामनिर्देशित होऊ शकतात.

तथापि, राज्य सरकारच्या मान्यतेने आर्थिक बाबी सक्षम प्राधिकरणाद्वारे मंजूर केल्या जातील. जिल्हा परिषदेच्या बाबतीत, जिल्ह्याच्या स्वरूपावर आणि नियोजनाची व्याप्ती लक्षात घेऊन एकूण ६०-१०० सभासदांना जिल्हा सभेसाठी नामनिर्देशित केले जाऊ शकते.

जिल्हा पंचायतीचे अध्यक्ष एखाद्या एनआरएलएम तज्ज्ञ अधिकाऱ्यास किंवा जिल्हा नियोजन समितीचे जिल्हा सदस्यास जिल्हापंचायतनियोजन समितीचे (डीपीपीसी) सभासद म्हणून नियोजनास प्रख्यात तज्ज्ञ व्यक्तीकडून नामनिर्देशित करू शकेल.

जिल्हा विकास योजनेची प्रक्रिया खालीलप्रमाणे असू शकते.

- I. ग्रामीण भागासाठी जिल्हा विकास आराखड्याची संपूर्ण प्रक्रिया पार पाडण्यासाठी आणि पुढे नेण्यासाठी संपूर्ण नियोजन प्रक्रियेचा समन्वय व सोयीसाठी जिल्हा विकास नियोजन समितीची (डीडीपीसी) स्थापना.
- II. वातावरण निर्मिती आणि समुदाय एकत्रीकरण
- III. प्राथमिक आणि दुय्यम महत्वाची माहिती संकलन .
- IV. परिस्थिती विश्लेषण गरजानिश्चिती आणि कमतरता ओळखणे आवश्यक आहे.
- V. विकास स्थिती अहवाल
- VI. उद्दिष्टनिश्चित करण्यासाठी प्राधान्यक्रमाची निवड.
- VII. संसाधन निश्चितीकरीता संकलन प्रकीया अनुसरणे-विशेष जिल्हा सभा.
- VIII. योजना विकास, प्राथमिकता आणि प्रकल्प निश्चिती.

IX. डरलुडर डरकुरस डुरकुनर डरनुतडर अंडडलडडरडरणी, डेरखरेख आणर डरररणरडर डरशुलेशणरस डरनुतडर

डरलुडर डरकुरस आररखडुडरके आररखडर रेखरकुरतुर ११ कुडर डरधुडरडरतुन डरशुवलर डररु शकते.

Diagram 11: Plan Cycle of District Development Plan

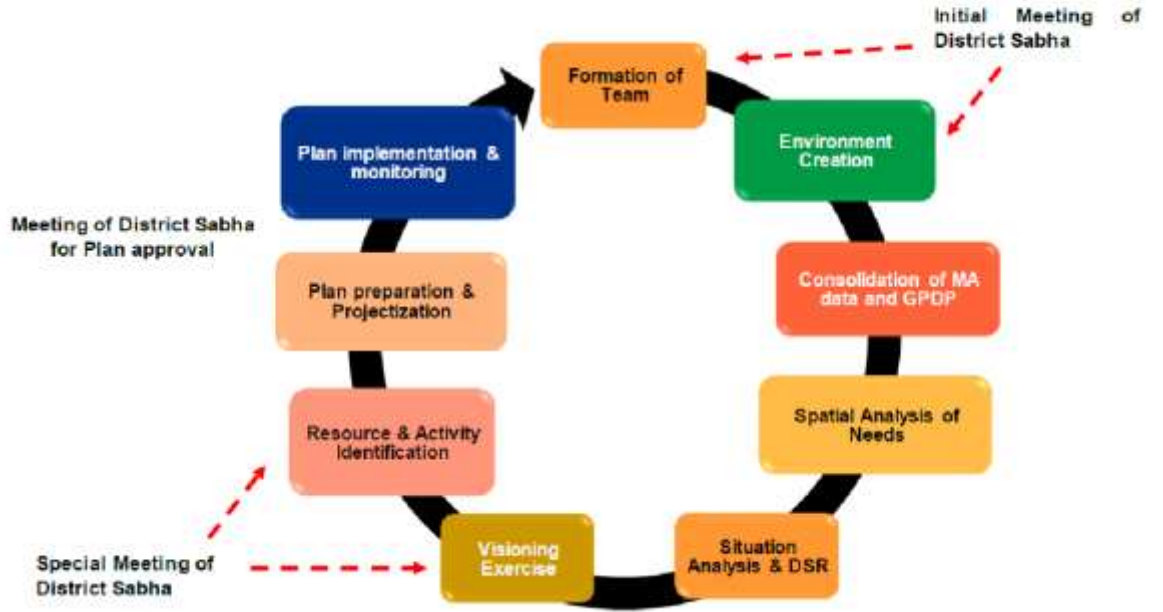
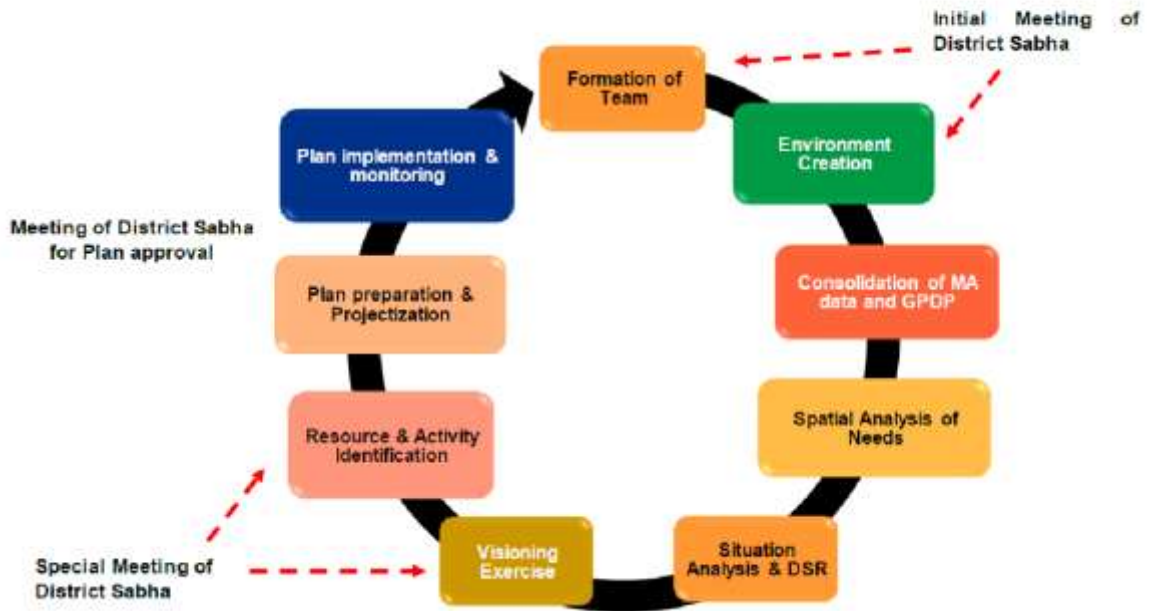

Diagram 11: Plan Cycle of District Development Plan

२.२ जिल्हा पंचायत नियोजन समितीची स्थापना व क्षेत्रीय कार्य गट :

प्रत्येक जिल्हा पंचायतीने वार्षिक जिल्हा विकास आराखडा तयार करणे आवश्यक आहे व्यापक सहभाग सक्षम करणे, संसाधनांचा इष्टतम उपयोग आणि अपेक्षित कमाल विकासात्मक फायदे मोठ्या संख्येने घेणे. सुप्रसिद्ध, परोपकारी, ऐच्छिक, जिल्हा पंचायतीला कोण मदत करू शकेल अशा व्यक्तीची मदत घेऊन समग्र व दूरदर्शी योजनेचे नियोजन करणे, यासाठी समिती स्थापन केली जाऊ शकते. उदा. जिल्हा विकास योजना तयार करण्यासाठी जिल्हा पंचायत नियोजन समिती (डीपीपीसी) जिल्ह्याच्या तयारीचा सराव घेईल.

जिल्हा पंचायत अध्यक्षांच्या अध्यक्षतेखाली विकास समितीचा आकार आणि रचना वेगवेगळी असू शकते. शासनाच्या विविध विभागातील प्रतिनिधी, जिल्हा परिषद स्तरावरील राज्य शासनाचे कर्मचारी कायम सदस्य असले पाहिजेत.

ग्रामीण क्षेत्रात ज्यांचे ज्ञान, कौशल्य याचा उपयोग होईल अशा व्यक्तींना समितीमध्ये घेतले जावे. इतर जिल्हामधील, राज्यामधील अथवा समितीमधील सदस्य अथवा लौकिकप्राप्त नेतृत्व करणाऱ्या व्यक्तींना देखिल जिल्हा पंचायत नियोजन समितीमध्ये घेण्यात यावे.

शासनाने दिलेल्या सूचना निर्देशान्वये सर्व यंत्रणांचे शासकिय व जिल्हास्तरीय अधिकारी कार्य करतील याची खात्री करणे.

जिल्हा विकास आराखडा तयार करणे व अमलात आणणे यासाठी हा गट प्राधान्याने काम करील. हा गट प्राधान्याने ग्रामपंचायत नियोजनाचा (GPDP) व अंत्योदय सर्वेक्षणाची माहिती गोळा करील आणि ग्रामपंचायत व पंचायत समितीला सुविधा देणाऱ्या सर्व संबधितांशी समन्वय ठेवेल.

तसेच विविध विभागाचे कार्यकारी गटाशी समन्वय ठेवेल.जिल्हा पंचायत नियोजन समितीची सूचक रचना पुढील तक्त्यात दिली आहे.

जिल्हा पंचायत नियोजन समितीची रचना पुढील प्रमाणे

अ.क्र .	समिती सदस्य	पद
१	जिल्हा परिषद अध्यक्ष	अध्यक्ष
२	जिल्हा परिषद उपाध्यक्ष	उपाध्यक्ष
३	मुख्य कार्यकारी अधिकारी	सभासद
४	जिल्हा परिषदने निवडलेले प्रतिनिधी	सभासद

५	जिल्ह्यातील पंचायत समितीचे सभापती	सभासद
६	जिल्ह्यातील प्रत्येक तालुक्यातून एक याप्रमाणे सरपंच प्रतिनिधी	सभासद
७	जिल्हा नियोजन अधिकारी	सभासद
८	विभागीय वन अधिकारी	सभासद
९	एनआरएलएमचे प्रतिनिधी	सभासद
१०	जिल्हा कृषी अधिकारी	सभासद
११	कृषी उत्पन्न पणन समितीचे अध्यक्ष	आमंत्रित
१२	जिल्हा अग्रणी बँक व्यवस्थापक	आमंत्रित
१३	एक स्वच्छता तज्ज्ञ	आमंत्रित
१४	एक अर्थशास्त्रचे प्राध्यापक	आमंत्रित
१५	जिल्हा परिषद उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी- (सा.प /.)	सदस्य सचिव

नियोजनला पाठिंबा देण्यासाठी जिल्ह्यात एखादा प्रख्यात तज्ज्ञ उपलब्ध असल्यास त्याला किंवा तिला जिल्हा परिषद नियोजन समितीमध्ये नियुक्त केले जाऊ शकते.

नियोजन समितीचा कार्यकाळ जिल्हा परिषदेच्या कालावधी इतका असेल. समितीत रिक्त पदे असल्यास ती तात्काळ भरली जावी.

जिल्हा परिषद नियोजन समितीची कामे खालीलप्रमाणे आहेत.

- जिल्ह्यातील दीर्घकालीन विकासाचा दृष्टीकोन विकसित करण्यासाठी जिल्हा परिषद आणि क्षेत्रीय कार्यकारी गटांना सहाय्य करणे.
- जिल्हा विकास योजना तयार करणे.
- विकास क्षेत्राच्या विकासासंदर्भात निरोगी विचार विनिमयास प्रोत्साहित करणे.
- प्रकल्प तयार करण्यासाठी क्षेत्रीय कार्य गटांना सहाय्य करणे.
- अतिरिक्त संसाधन जमा करण्याच्या शक्यतांचा शोध घेणे.
- वेळापत्रकानुसार उपक्रमाची अंमलबजावणी होईल यासाठी योग्य समन्वय राखणे.
- कार्यरत गट उपक्रमांचे संयोजन करण्यासाठी जिल्हा परिषदला सहाय्य

करणे.

- प्रकल्प नियोजनासाठी योग्य अभ्यास करणे व जिल्हा परीषदला अहवाल देणे.
- भागधारकांना बँक आणि सहकारी संस्थांशी चर्चा करण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे.
- जिल्हा परीषदेच्या नियोजन प्रक्रियेस सहाय्य करण्यासाठी तज्ज्ञ, स्वयंसेवक, शैक्षणिक-तांत्रिक संस्था शोधणे.

जिल्हा परिषदेमध्ये क्षेत्रीय कार्य गट स्थापन करणे अत्यावश्यक आहे.

क्षेत्रीय कार्य गटांची सूचक यादी उपरोक्त प्रमाणे आहे. तसेच जिल्हा परिषदेने कोणत्याही विशिष्ट विकास क्षेत्राचा विचार करण्याचा निर्णय घेतल्यास, अधिक कार्यरत गट स्थापन केले जाऊ शकतात. योजनेच्या उद्देशाने संबंधित विषय समिती महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ कलम ७८ व ७९ अ नुसार इतर विषय समित्याची स्थापना कलम ८० खाली करण्यात येते. समित्या खालील प्रमाणे

१. विषय समिती
२. बांधकाम समिती
३. कृषी समिती
४. शिक्षण समिती
५. समाज कल्याण समिती
६. आरोग्य समिती
७. महिला व बाल कल्याण समिती
८. जल व्यवस्थापन व स्वच्छता समिती (कलम ७९ अ)

सदरील समित्या कार्य गटामध्ये समाविष्ट होऊ शकतात.

जिल्हा पंचायत मधील क्षेत्रीय कार्य गटांची सूचक यादी

अ.क्र .	कार्य गट
१	लोकप्रशासन आणि वित्त आकडेवारी आणि नोंदी तयार करणे, कारभार सुधारणे इ.
२	प्रक्रिया व विपणन (मत्स्यपालन, रोजगार हमी योजना, मृदा जलसंधारण, पर्यावरण संरक्षण, कृषि उत्पादनांचा साठा)
३	पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास आणि मत्स्यपालन

४	आर्थिक विकास आणि उत्पन्न निर्मिती लहान व्यवसाय संस्था, सूक्ष्म उद्योगांसह आणि सहकार्य
५	गरीबी निर्मूलन आणि कौशल्य विकास (गृहनिर्माण समावेश)
६	सामाजिक न्याय दिव्यांग, वृद्ध लोक, मुले, ट्रान्सजेंडर इत्यादी
७	महिला विकास
८	अनुसूचित जाती व जमातींचा विकास
९	आरोग्य आणि पोषण
१०	पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता
११	शिक्षण, कला आणि विकास आणि युवा कल्याण
१२	सार्वजनिक कामे (वीज आणि उर्जेसह)

कार्य गटाची रचना (एसडब्ल्यूजी) ची रचना खालीलप्रमाणे -

- i. विशिष्ट कार्यगटासाठी क्षेत्रातील तज्ञास जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्षद्वारे कार्यगटाचे अध्यक्ष म्हणून नेमणुक नामनिर्देशित केली जाऊ शकते.
- ii. कार्यगटाचे सह-अध्यक्ष म्हणून संबंधित विषय समितीचे सभापती राहतील.
- iii. क्षेत्रातील वरिष्ठ जिल्हास्तरीय अधिका-यांना कार्यगट संयोजक म्हणून नियुक्त केले जावे. संयोजक व्यतिरिक्त, दुसरा अधिकारी कार्यगटाचे सदस्य असणे आवश्यक आहे.
- iv. महिला व बालविकास, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींचा विकास यावरील कार्यरत गटांचे अध्यक्ष
अनुक्रमे महिला, अनुसूचित जाती व जमातीचे निवडलेले प्रतिनिधी असावेत.
- v. प्रत्येक कार्यगटत १० ते १५ सदस्य असू शकतात. त्यांमध्ये संबंधित क्षेत्रातील तज्ञांचा समावेश केला पाहिजे.
- vi. आवश्यक असल्यास जिल्हा पंचायत किंवा स्वतः विभागीय कार्यकारी गट या कार्य गटांसाठी उप समित्या गठित करू शकते.
- vii. कार्यगटाच्या जबाबदाऱ्या उपसमित्यांनाही लागू आहेत. जिल्हा समिती /कार्यगटाने ठरविल्यानुसार उपसमितीचेअध्यक्ष, संयोजक आणि सदस्य असतील.
- viii. प्रत्येक कार्यरत गटात महिला, अनुसूचित जाती आणि जमातीचे प्रतिनिधी वएका पंचायत समितीच्या प्रतिनिधीयांचा समावेश असावा.
- ix. कार्यरत गटासाठी कोरम एकूण सदस्यांपैकी एक तृतीयांश असावा. कार्यरत गट बैठकीत संयोजकांची उपस्थिती अनिवार्य आहे.

x. जिल्हा पंचायतीच्या संपूर्ण मार्गदर्शनाखाली कार्यगटानी कार्य केले पाहिजे.

क्षेत्रीय कार्य गटांची कार्ये खालीलप्रमाणे असतील

- प्रकल्प नियोजनात लोकसहभाग घेणे.
- लाभार्थी गटाच्या बैठका, बँका किंवा सहकारी संस्थाशी चर्चा, आणि विकास चर्चासत्र अशा चर्चा करण्यासाठी तांत्रिक सहाय्य आणि नेतृत्व प्रदान करणे.
- कार्यरत गटांच्या विषय क्षेत्राशी संबंधित माहिती एकत्रित करणे, संग्रह करणे आणि त्यांचे विश्लेषण करणे.
- प्राथमिक आणि दुय्यम माहिती एकत्रित करून परिस्थितीचे विश्लेषण करणे
- संबंधित विकास क्षेत्राच्या संदर्भात परिस्थितीचे विश्लेषण करून समस्या आणि संधी ओळखणे आणि समस्या सोडवण्याचे प्रस्ताव तयार करणे.
- परिस्थितीच्या विश्लेषणाच्या आधारे, कालबद्ध रीतीने वस्तुस्थितीदर्शक अहवाल तयार करून तो जिल्हा पंचायत नियोजन समितीकडे सादर करणे, प्रत्येक विकास क्षेत्रासमोरील मोठ्या आव्हानांची, विकासामधील विद्यमान तफावत, विकासात सुधारणेच्या शक्यता आणि कार्यनीतिची रूपरेषा त्यासाठी आराखडा तयार करणे.
- जिल्हा सभेसाठी अहवाल तयार करणे आणि आराखडयास आवश्यक माहिती तयार करणे.
- केंद्र सरकार पुरस्कृत विविध योजना, प्रमुख कार्यक्रम, राज्य योजना आणि इतर योजनांसह स्थानिक विकास प्रकल्पांच्या समन्वयासाठी सल्ला देणे.
- क्षेत्रांमधील आर्थिक आणि तांत्रिकदृष्ट्या शक्य आणि व्यवहार्य प्रकल्पांची तयारी करणे.
- जिल्हा सभेने मंजूर केलेल्या वार्षिक योजनेचे प्रकल्प तयार करणे.
- प्रकल्प अंमलबजावणीवर प्रभावीपणे लक्ष ठेवणे.

२.३ जिल्हा नियोजन विकास समिती आणि कार्यगट यांचे प्रशिक्षण :

- जिल्हा नियोजन विकास समिती स्थापना झाल्यानंतर, जिल्हा परिषद समितीद्वारे बैठकीचे आयोजन केले जावे ज्या बैठकीत जिल्हा नियोजन विकास समिती सदस्य व

जिल्हा परिषद सदस्य व अधिकाऱ्यासमवेत विचार विनिमयात सहभागी होतील.

- त्यांना जिल्हा नियोजन विकास समितीच्या भूमिका व जबाबदारी बाबत सर्वसाधारण कल्पना देण्यात येईल. त्या आधारे, त्यांच्या कामकाजाची एक रणनीती आणि कृती आराखडा तयार करावा लागेल. कृती गट व कार्य गट यांची एक सर्वसाधारण सभा घ्यावी. जेथे त्यांची भूमिका आणि जबाबदाऱ्या निश्चित करण्यात येतील.
- जिल्हा पंचायतीच्या एकूण योजनांची रणनीती व प्राथमिकता सविस्तरपणे जाणून घेण्यात येईल. विविध कार्यगट एकमेकांशी समन्वय ठेवून त्याची सर्वसाधारण सभेतील भूमिका निश्चित करतील.
- जिल्हा विकास आराखडा तयार होणेकरीता लोकांचा स्वयंस्फूर्त सहभाग नियोजनाची प्रक्रिया विविध लाभधारक गटाने समजून घेणे, परिस्थितीचे विश्लेषण करून समस्यांची निश्चिती आणि प्राधान्य क्रम निश्चित करणे, अपेक्षित फल निश्चितीचे आकलन, योग्य अंमलबजावणी इ. बाबी आवश्यक आहे.
- यासाठी प्रशिक्षण आणि क्षमता वृद्धीसाठी विविध पध्दतीने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
- जिल्हा नियोजन विकास समिती सदस्य कार्यगट सदस्य शासनाचे विविध विभागाचे अधिकारी -कर्मचारी, विविध पदाधिकारी, तालुकास्तरीय पदाधिकारी, स्थानिक लोकप्रतिनिधी, विविध कार्यगटांचे समन्वयक यांचे व्यावसायिक ज्ञान व कौशल्य वाढविण्यासाठी शासनाने कृतीशिल प्रशिक्षण, स्थळभेटी व व्यावहारीक प्रशिक्षणासाठी आराखडा तयार करावा.
- राष्ट्रीय ग्रामीण विकास संस्था आणि पंचायती राज, हैदराबाद (एनआयआरडी व पीआर) ने जिल्हा परिषद अध्यक्ष, सचिव आणि डीपीपीसीचे सहाय्यक यांचे प्रशिक्षण घेण्यासाठी राष्ट्रीय संसाधन व्यक्तींना प्रत्येकी दोन प्रकारच्या प्रशिक्षणांसाठी प्रशिक्षण घ्यावे. अपेक्षित कृती कार्यक्रम प्रकरण ७ मध्ये दिला आहे.

२.४ जिल्हा विकास योजनेसाठी वातावरण निर्मिती :

- जिल्हा परिषदेने विविध माध्यमांचा वापर करून जिल्हा पंचायत नियोजन प्रक्रियेची प्रसिद्धी करावी. जिल्हा पंचायतीने सर्व जिल्हास्तरीय अधिकारी, जिल्ह्यातील विविध संस्था जसे विद्यापीठे, महाविद्यालये, पॉलिटेक्निक इत्यादी सभा बोलावून या योजना तयार करण्यास सहकार्य करावे अशी विनंती करावी.
- तसेच जिल्हा पंचायतींनी सेवानिवृत्त व सेवा देणाऱ्या तज्ज्ञांना जिल्हा विकास योजनांना पाठिंबा देण्यासाठी स्वयंसेवा करण्याकरीता आवाहन करावे. जिल्हा पंचायत स्वयंसेवक तज्ज्ञ आणि संस्थांसह एक आभासी संसाधन केंद्र देखील तयार करू शकते जे डीपीपीसी आणि एसडब्ल्यूजीला तांत्रिक आधार देऊ शकतात.
- जिल्हा नियोजन आराखड्याची आवश्यकता, नियोजन प्रक्रियेसाठी करावयाची कालबद्ध कार्यवाही, जिल्हा परिषद विकास समिती आणि कार्यगटाची स्थापना आणि त्यांचा सदस्याची ओळख याबाबत जिल्हा सभेला माहिती देण्यात यावी.
- जिल्हा परिषद नियोजन समितीने योग्य वातावरण निर्मिती आणि जिल्हा सभेमध्ये महिलांचा व्यापक सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी पुढाकार घ्यावा.
- महिला प्रभाग सदस्य आणि बचत गटांच्या सहकार्याने हे घेता येईल. जिल्हा सभेमध्ये निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सर्व गटातील लोकांना सामील करण्यासाठी, जिल्हा विकास आराखड्यात त्यांच्या प्रश्नांची अधिक चांगली दखल घेण्यात यावी.
- समाज आणि प्रशासन यंत्रणेच्या मनोवृत्तीमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी, योग्य दृष्टीकोन देण्यासाठी वातावरण निर्मिती प्रक्रियेला खूप महत्त्व आहे. म्हणूनच, डीडीपी प्रक्रियेतील प्रथम क्रिया म्हणजे मोठ्या प्रमाणात लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करून नियोजन प्रक्रिया सुरु करण्यासाठी तालुका सभा आयोजित करणे.
- उपरोक्त उपाययोजना व्यतिरिक्त, प्रभावी योजना तयार करण्यासाठी, जिल्हा परिषद नियोजन समितीकडून लोकांच्या आकांक्षा निश्चित समजण्याकरीता आणि

जिल्ह्याच्या आराखड्यात या अपेक्षा प्रवर्तित होण्याकरीता सर्व भागधारक, निवडलेले प्रतिनिधी, बचत गट यांच्यात सकारात्मक वातावरण निर्मिती करण्यात यावी.

- अशा प्रकारे सर्वसमावेशक जिल्हा नियोजन आराखडा बनविण्यासाठी प्रभावी वातावरण निर्मितीसाठी जिल्हा परिषद नियोजन समिती घेवू शकतील अशा उपक्रमांची एक स्पष्ट यादी परिशिष्ट ८ मध्ये दिली आहे.

२.५ ग्रामपंचायत विकास आराखडा व तालुका आराखडा याचे एकत्रीकरण करून विकासाच्या गरजा व प्राधान्यक्रम ठरविणे :

१. गेल्या पाच वर्षात ग्रामपंचायत विकास आराखड्याच्या (जीपीडीपी) व्यापक प्रक्रियेचा अवलंब करून मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाली आहे. पंचायत समितीस्तरीय आराखडा (बीडीपी) २०२०-२१ पासून पंचायत समित्या तयार करीत आहेत.
२. ग्रामपंचायत व पंचायत समितीच्या नियोजित कृती आराखड्यात विकासाच्या गरजा आणि नियोजित उपक्रमांच्या आधारे जिल्हा पातळीवर (जीपीडीपी) आणि बीडीपी एकत्रित केला पाहिजेत हे जिल्हा पंचायत पातळीवरील एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे.
३. प्रकरण १.४.१ मध्ये नमूद केल्यानुसार ग्रामपंचायत विकासात्मक गरजांवर लक्ष केंद्रित करते . जिल्हा स्तरावरील विकासाच्या गरजा लक्षात घेता ग्रामपंचायत स्तरीय आराखडा जिल्हा स्तरावर एकत्रित करणे जेणेकरून ग्रामस्तरीय व तालुकास्तरीय समस्या यातून सोडविल्या जाव्यात.
४. या हेतूसाठी जनगणना, एसईसीसी माहिती , मिशन अंत्योदय सर्वेक्षणची माहिती, राज्य शासनाचे ईतर विभागांद्वारे प्रकाशित केलेली माहिती आणि मागील जीपीडीपी सर्वेक्षण इत्यादींचा माहिती प्लॅन प्लस सॉफ्टवेअरमध्ये अपलोड आहे (ई-ग्राम स्वराज्यात समाविष्ट आहे).
५. घटनेच्या अकराव्या परिशिष्टात नमूद केलेल्या एकोणतीस विषयांच्या बाबतीत जिल्हात सदर विषयाचे अनुषंगाने असलेल्या त्रुटी शोधण्यासाठी मिशन अंत्योदय

सर्वेक्षणाची माहिती अतिशय उपयुक्त आहे.

६. प्रकरण १.४ आणि ४.१ वर मिशन अंत्योदय माहिती विषयी तपशील उपलब्ध आहे.

७. २९ विषयांच्या संदर्भात गरजा निश्चित करण्यासाठी जिल्हा पातळीवर मिशन अंत्योदय सर्वे माहिती एकत्रित केली जाऊ शकते.

प्रत्येक क्षेत्रात माहिती संकलनासाठी प्रारूप तयार केले आहेत. अंत्योदय सर्वेक्षण मिशनसाठी वापरली जाणारी पद्धत वापरली जाऊ शकते.

जिल्हास्तरीय प्रत्येक विभागीय उपसमित्यांना संबंधित दुय्यम माहिती प्रदान करेल. राज्यांच्या परिस्थितीनुसार, माहिती संकलन व व्यवस्थापन सोपविण्याबाबत एजन्सींचा निर्णय राज्य घेऊ शकेल. याव्यतिरिक्त, ग्रामपंचायतने आणि पंचायत समितीने तयार केलेले प्रकल्पाचे कार्यगटाद्वारे विश्लेषण करावे लागेल आणि त्यानंतर जिल्हा परिषद नियोजन समिती. एकत्रीकरणासाठी सूचक स्वरूप खाली दिले आहे.

Consolidation of Development Plans of other tiers								
#	Development Sectors	Own Plan of LSGIs	Integrated Projects of LSGs					Grand Total
			CSS	SSS	External Aid	CFC	SFC	
Consolidated Plan of Gram Panchayats								
1								
2								
...								
N								
Consolidated Plan of Intermediate Panchayats								
1								
2								
...								
N								

Consolidation of Sectoral Plans and Schemes							
#	Development Sectors	Schemes					Grand Total
		1	2	.	.	N	
1							
2							
N							

विकासात्मक गरजा संबंधित माहिती जीआयएस प्लॅटफॉर्मवर अपलोड केली जाऊ शकते, ज्यामुळे विश्लेषण सुलभ होते. हे कोठे आणि कोणत्या क्षेत्रात समस्या आहे हे निश्चितपणे ओळखण्यास आणि कोणत्या गतिविधीमुळे किती गावे आणि लोकांना मदत होईल. हे समजरण्यास मदत करेल.

त्याचप्रमाणे अस्थायी विश्लेषण वर्षानुवर्षे महिन्यांच्या प्रगतीस मदत करेल. आकृती १० च्या माध्यमातून हे दर्शविले गेले आहे की तालुका स्तरावर पाईप वॉटर कनेक्टिव्हिटीसाठी प्राधान्य क्षेत्र ठरविण्यात जीआयएस चांगली मदत करते.

त्याचप्रमाणे जीआयएस समस्येचे विश्लेषण आणि स्थान ओळखण्यासाठी उपयुक्त ठरेल, ज्यास जिल्हास्तरीय नियोजनात प्राधान्य दिले जावे. प्रकरण ११.३ मध्ये तपशीलवार म्हणून जीआयएस आधारित नियोजनास प्राधान्य दिले जाऊ शकते.

पंचायतराज विभागाने यापूर्वीच प्रत्येक ग्रामपंचायतीला नकाशाचे माहिती देणारी ग्राममानचित्र सुरु केली आहे. अधिक विकासाची क्षेत्रे आणि निर्देशक तसेच पायाभूत सुविधांचा समावेश करण्यासाठी हे वाढविले जाऊ शकते. भुवन पोर्टलचा वापर करता येईल .

२.६ परिस्थिती विश्लेषण आणि विकास स्थिती अहवाल (Development Status Report (DSR)) :

परिस्थिती विश्लेषण म्हणजे जिल्ह्याच्या विकासाच्या स्थितीचे मूल्यांकन होय. मुख्यतः जिल्ह्याच्या विविध विकासाच्या मुद्द्यांवर जिल्ह्यातील परिस्थितीचे परीक्षण करणे आवश्यक आहे. हे पायाभूत सुविधांमधील अंतर, सोयी सुविधा आणि अस्तित्वात असलेल्या सेवा तसेच भविष्यातील विकासाच्या संभाव्यतेबद्दल मुलभूत माहिती प्रदान करते. हे विश्लेषण जिल्हा विकास योजनेत समाविष्ट केलेल्या मुद्द्यांसाठी प्राथमिकता निश्चित करण्यासाठी आधार म्हणून काम करू शकते.

परिस्थिती विश्लेषण ही एक प्रक्रिया देखील आहे ज्याद्वारे समुदायाच्या समस्या आणि हस्तक्षेप आवश्यक असलेल्या अंतरांची ओळख दिली जाते.

बहुतेक क्षेत्रीय माहिती जिल्हा पातळीवर उपलब्ध आहेत. तसेच, ग्रामपंचायत आणि पंचायत समितीकडून आलेल्या सूचनांचा उपयोग करता येईल. प्रसंगनिष्ठ परिस्थितीचे विश्लेषण करण्यासाठी, दुय्यम माहिती संकलित करणे, त्याचे विश्लेषण करणे आणि दस्तऐवजीकरण करणे आवश्यक आहे.

जिल्ह्याच्या अस्तित्वातील परिस्थिती व विकासाच्या स्थितीचे विश्लेषण करावे लागेल. या विश्लेषणामध्ये भौतिक आणि पर्यावरणीय वैशिष्ट्ये, मानवी-नैसर्गिक संसाधने, सामान्य सामाजिक-आर्थिक स्थिती, प्रत्येक क्षेत्राची स्थिती आणि विद्यमान विकासाचे प्रश्न आणि आव्हाने यांचा थोडक्यात समावेश केला जाईल.

अस्तित्वात असलेल्या संस्थांविषयी माहिती, पायाभूत सुविधा आणि सेवांची गुणवत्ता गोळा केली पाहिजे. जिल्ह्यात अस्तित्वात असलेल्या मुलभूत सेवा, पायाभूत सुविधा (उदा. पिण्याचे पाणी, स्वच्छता, गटार, रस्त्यांची परिस्थिती, स्वच्छता इ.) मधील उणीवा आणि तफावती बद्दल माहिती गोळा केली जाणे आवश्यक आहे.

प्रत्येक कार्यगट एक स्थिती अहवाल तयार केला पाहिजे ज्यामध्ये परिस्थितीत्मक विश्लेषणाचा समावेश असावा. या क्षेत्रीय अहवालांमध्ये मागील तीन ते पाच वर्षांच्या प्रगतीचा समावेश असावा. या अहवालात वाटप आणि वापरल्या गेलेल्या निधी, खर्च आणि भौतिक कामगिरीविषयी तपशील असणे आवश्यक आहे.

या कालावधीतील वास्तविक कामगिरीवर आधारित, यशस्वी प्रकल्प आणि यशामागील कारणे आणि प्रत्येक क्षेत्रातील अपयशाचे स्पष्टीकरण देण्यात येईल. योजनेच्या कालावधीत स्थानिक स्वराज्य संस्थेत राज्य व केंद्र पुरस्कृत कार्यक्रम, राज्याच्या योजना व

इतर विभागांच्या अंमलबजावणीच्या विकास कामांचा तपशील समाविष्ट करून हा भाग परिष्कृत केला जाईल.

सामाजिक विकासाच्या बाबतीत आदिवासी जमातीला भूमीपासून विरक्ती, निष्क्रीय दर्जाची जमीन, कौशल्यांचा अभाव, नोकरीच्या संधींचा अभाव आणि सार्वजनिक सेवा आणि सुविधांचा अभाव यासारख्या अडचणींची यादी करून त्यावर चर्चा केली जाऊ शकते.

आर्थिक विकासाच्या बाबतीत, वाजवी आणि टिकाऊ साध्य करता येणाऱ्या आर्थिक क्षमतेवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. उदाहरणार्थ, शेती उत्पादन आणि उत्पादकता वाढविणे, मूल्ये वाढवू शकतील अशा बाजाराशी जोडणे इत्यादी मर्यादा मोजता येतील. आर्थिक क्रियाशिलतेचा विस्तार आणि वाढती उत्पन्न ही अशा विश्लेषणाचा मुख्य मुद्दा असावा. मानवी विकासाच्या बाबतीत, उणीवांचे मूल्यांकन करणे आणि त्याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

उदाहरणार्थ शिक्षणाची किमान पातळी न गाठण्याची कारणे, शिक्षण सोडण्याचे कारण, कुपोषणाची कारणे इ. ओळखणे आवश्यक आहे. परिस्थिती विश्लेषणानंतर प्रत्येक कार्यगट त्यांच्या क्षेत्रासाठी विकास स्थिती आराखडा व अहवाल तयार करेल. मसुद्याचा अहवाल पुढे क्षेत्रीय कार्य गट आणि नियोजन समितीसमोर तसेच निवडलेल्या प्रतिनिधींसोबत संबंधित क्षेत्रातील तज्ज्ञांशी मोठ्या बैठकी मध्ये ठेवण्यात यावा.

कार्यगट उपलब्ध असलेल्या नकाशाच्या विश्लेषणाच्या आधारे स्थानिक परिस्थितीचा विचार करेल. वर नमूद केलेल्या सभांमध्ये, सांख्यिकी विभागातील तज्ज्ञांना देखील आमंत्रित केले जाऊ शकते. हे करण्यासाठी, प्रत्येक कार्यगटासाठी एका समर्पित चमूची जागा असणे आवश्यक आहे जे स्थिती विश्लेषण, पाहणी, माहिती आवश्यकता, दुय्यम माहिती एकत्र करणे इत्यादी तांत्रिक सहाय्य प्रदान करेल.

प्रत्येक कार्यकर्ता चे कार्य गटनिहाय विकास प्रारूप आराखडे यांचे एकत्रीकरण करून जिल्ह्याच्या विकास प्रारूप आराखडा तयार करणे हा आराखडा जिल्हा सभेसमोर सादर करणे जेणेकरून लोकांना जिल्ह्याच्या विविध क्षेत्रातील विकास स्थितीचे चित्र स्पष्ट होईल .

- डीएसआर जिल्हा सभेला खालील बाबी निश्चित करण्यास मदत करेल:
- जिल्ह्याचे विविध क्षेत्रातील विकासाची सद्यःस्थिती विकासाचे उद्दिष्टे

साधण्यासाठी असलेल्या मर्यादा

- राबवित असलेल्या उपायोजना मधील त्रुटी इत्यादी
- जिल्ह्याच्या विकासासाठी लक्षांक गाठण्यासाठी अमलात आणायची कृती संगम संदर्भात रणनीती
- पुढील पाच वर्षांत वार्षिक आधारावर विकासाच्या अजेंड्यांचे प्राधान्यक्रम,
- जिल्हा पंचायतसमवेत विविध प्राधिकरण आणि संस्थांकडून करावयाच्या कार्यवाही संबंधातील मुद्दे डीएसआरची सूचक बाह्यरेखा परिशिष्ट-एक्स मध्ये देण्यात आली आहे. विशेष जिल्हा पंचायत नियोजन सभेत विचार विनिमयानंतर कार्यगट प्रारूप आराखडा आणि डीएसआरचा मसुदा अंतिम होईल.

ज्या आधारे भारताच्या महत्वाकांक्षी जिल्ह्यांमधील निर्देशकांसंदर्भात तयार केलेली माहिती विचारात घेणे उपयुक्त ठरेल, तसेच मुद्द्यांना अधिक विषयाचे ज्ञान स्वरूप सुस्पष्ट होण्यास मदत होईल आणि विविध विषय जिल्हा विकास आराखड्याद्वारे हाताळण्यास मदत होईल.

२.७ कृती आयाम (Visioning Exercise)

आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्यायाची उद्दिष्टे ठरवण्यासाठी व त्या अनुषंगाने जिल्हा परिषदेचा दृष्टिकोन विकास होण्यासाठी व्हिजनिंग महत्त्वाची प्रक्रिया आहे.

जिल्हा परिषदेला विविध क्षेत्रात पुढील पाच वर्षे आणि त्यापेक्षा दीर्घ कालावधीसाठी परिस्थिती दृष्टिक्षेपात येण्यासाठी व्हिजनिंग करणे आवश्यक आहे. या प्रक्रियेद्वारे नियोजनात वस्तुनिष्ठता येणे आणि लोकांमध्ये मालकीची (सामाजिक दायित्वाची) भूमिका निर्माण करण्यास मदत होते.

दृष्टी दस्तऐवजद्वारे (Visioning Document) जिल्हा परिषदेची जिल्ह्यातील विकासासंदर्भात सेवेची गुणवत्ता वाढविण्याबाबत प्रतिबद्धता दिसून येते.

दृष्टी दस्तऐवजाद्वारे जिल्हा परिषदेला तिचे अग्रक्रम निश्चित करणे आणि येणाऱ्या वर्षात गाठावयाचे प्रगतीचे लक्षांक निश्चित करण्यास मदत होते.

जिल्हा पंचायत नियोजन समितीने परिस्थितीनुरूप प्रारूप व प्रारूप विकास स्थिती अहवाल तयार केला की एसडब्ल्यूजी, तज्ज्ञ, जिल्ह्यातील विविध संस्था आणि निवडलेल्या प्रतिनिधींसोबत मोठ्या बैठकीत हा अहवाल सादर करावा.

निवडक ग्रामपंचायतींचे सरपंच, पंचायत समितीचे सभापती, जिल्हा परिषद सदस्य, जिल्हास्तरीय अधिकारी, बचत गट फेडरेशनचे प्रतिनिधी, इतर भागधारक, व्यावसायिक, तज्ज्ञ, स्वयंसेवक इत्यादी जिल्हा पंचायतच्या दृष्टीकोनातून आमंत्रित होऊ शकतात.

या बैठकीसमोर डीपीपीसीने तयार केलेला आणि जिल्हा पंचायत निवड समितीने मंजूर केलेला प्रारूप व्हिजन डॉक्युमेंट ठेवला जाईल, जेणेकरून टिप्पण्या व सूचना प्राप्त होतील व त्यास अंतिम स्वरूप मिळेल.

२.८ जिल्हा परिषद स्तरावर नियोजनासाठी स्रोत :

जिल्हा पंचायत स्तरावर डीडीपी मार्फत उपक्रम राबविण्यासाठी आपल्या सर्व संसाधनांचा वापर करावा. म्हणूनच, या मुख्य स्रोतांची ओळख पटविणे नियोजन प्रक्रियेचा एक आवश्यक भाग आहे.

आकृती ३ मध्ये योजनाबद्धपणे वर्णन केल्यानुसार या स्रोतांचे पुढील चार प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते.

आकृती १०: नियोजनासाठी स्रोत

Diagram 10: Resource for Planning

अ) सामाजिक संसाधने- संस्थात्मक शक्ती, शांतता, सामाजिक समरसता / सामाजिक एकता समुदाय

ब) नैसर्गिक संसाधने - जमीन, वने, पाणी, हवा आणि सर्व नैसर्गिकरित्या उपलब्ध स्रोत संसाधने

क) मानव संसाधन- जिल्ह्यात राहणारे लोक, परिसरातील लोक, विविध क्षमताची सलग्न कार्यक्षम लोक, महिला बचत गट एकत्रित इ.

ड) आर्थिक संसाधने - जिल्हा परिषद स्तरावर नियोजनासाठी उत्पनाच्या बाबी.

१. १५ वा वित्त आयोग अनुदान
२. राज्य वित्त आयोग अनुदान
३. जिल्हा परिषदेचा स्वनिधी

महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम कलम १३० अन्वये ---

१. सामान्य उपकार कलम १४४
२. वाढीव उपकर अनुदान कलम १५५ व २/१ स्थानिक उपकर संक्षिप्त अनुदान कलम १८५
३. मुद्रांक शुल्क कलम १५८
४. पाणी पट्टीवरील उपकर कलम १४६
५. अभिकरण शुल्क कलम १२
६. व्याज
७. कर व फी आकारणी कलम १५७
८. वन महसूल अनुदान कलम १८१-क
९. केंद्र व राज्य शासनाकडून उपलब्ध होणारा निधी
१०. CSR Fund सी आर फंड
११. लोकसहभाग (रोख, श्रमदान, देणगी)

एकदा सर्व क्षेत्रांची माहिती गोळा केली की पुढील महत्त्वाचा टप्पा वित्तीय स्रोतांची निश्चिती करणे उपलब्ध आर्थिक संसाधनाची निश्चिती करताना जिल्हा परिषदेच्या अखत्यारीत असलेल्या विविध स्रोतांची उपलब्धता गृहित धरावी म्हणूनच जिल्हा पंचायत संसाधनाच्या नियोजनात पुढील गोष्टींचा समावेश आहे.

१. स्थानिकासह समुदायाच्या योगदानाद्वारे वित्तपुरवठा करण्याचे अभिनव माध्यम परोपकारी, दानशूर व्यक्ती एनआरआय, स्वयंसेवी संस्था, औद्योगिक क्षेत्र आणि बँक लिंक प्रकल्प.
२. राज्य शासनाच्या विविध विभागांकडून विविध योजनांकरिता प्राप्त होणाऱ्या

निधीबाबत माहिती मिळवणे.

३. जिल्हा परिषदेला प्रत्यक्ष मिळणारा निधी व अनुदान केंद्र व राज्य शासनाच्या विविध महत्वाकांक्षी योजनांचे अभिसरणाद्वारे प्राप्त होणारा निधी.
४. ग्रामपंचायत व पंचायत समितीच्या जिल्हा परिषदेशी कृती संगम करून विविध योजना साठी प्राप्त होणारा निधी.
५. प्रमुख स्रोत हा १५ व्या वित्त आयोगाचा असेल परंतु पंधराव्या वित्त आयोगाकरीता बंधनकारक बाबी जसे पाणी स्वच्छता यासाठी तो प्राधान्याने वापरावा.
६. जिल्ह्यात ग्रामपंचायत आणि पंचायत समितीद्वारे कार्य केले जातात.
७. पुढे, भारतीय राज्यघटनेच्या अकराव्या अनुसूचिमध्ये सूचीबद्ध २९ विषयांवर काम करणारे राज्य शासनाचे विभाग जिल्ह्यात अनेक उपक्रम राबवित आहेत.
८. आदर्शपणे जिल्हा पंचायतने ग्रामीण भागासाठी ही सर्व संसाधने नियोजनासाठी समाविष्ट करणे आवश्यक आहे.
९. अनेक राज्यामध्ये राज्य शासनाद्वारे स्थानिक स्वराज्य संस्थासाठी अर्थसंकल्पित केलेल्या अनुदान योजनांची अंदाजपत्रकिय प्रणाली, जिल्हा परिषद स्तरापर्यंत उपलब्ध आहे.
१०. अशाच प्रकारे राज्य शासनाच्या विविध विभागांना मिळणाऱ्या अंदाजपत्रकिय अनुदान योजनांची माहिती जिल्हा परिषदापर्यंत पोहचविणे आवश्यक आहे.

२.९ जिल्हा पातळीवर नियोजन करताना लक्ष केंद्रित करावयाचे क्षेत्र :

- नियोजित दस्तऐवजाला अंतिम रूप दिल्यानंतर जिल्हा परिषदेने लक्ष केंद्रित केलेल्या क्षेत्राला प्राधान्य दिले पाहिजे. पंधराव्या वित्त आयोगाने नमूद केलेल्या अनिवार्य बाबींचा देखील विचार केला पाहिजे.
- या व्यतिरिक्त, जिल्हा परिषदेने घटनेच्या कलम २४३ जी अंतर्गत अकराव्या सुचिमध्ये सूचीबद्ध २९ विषयांवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. अद्याप काही राज्याने ही कामे पूर्णपणे जिल्हा परिषदेकडे वळविली नाहीत. तरीही या क्षेत्रांमधील समन्वय साधून त्यांना विविध उपक्रम सुलभ करता येतील.

- पंधराव्या वित्त आयोगाने प्राधान्यक्रम म्हणून ठरविलेल्या स्वच्छता व पाणी व्यतिरिक्त, जिल्हा पंचायतींनी आर्थिक विकास, मानव विकास, सामाजिक न्याय, कृषी, शिक्षण, आरोग्य, महिलांशी संबंधित बाबी, दिव्यांग व असुरक्षित घटक आणि वृद्ध व दुर्बल यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.
- मुलांचे आणि जे लोक वेगळ्या प्रकारे सक्षम आहेत त्यांचे कल्याण करण्याला प्राधान्य दिले पाहिजे.
- विकेंद्रित नियोजन ग्रामपंचायती पासून जिल्हा पंचायत पर्यंतचा प्रवास केल्याने आर्थिक विकासाचे कार्य प्रसिध्दीस येतील.
- केंद्र व राज्य सरकारची अंमलबजावणी करणाऱ्या बऱ्याच यंत्रणा जिल्हा परिषद मुख्यालयाच्या ठिकाणी आहेत म्हणूनच अभिसरण आणि सामूहिक कृती आणि लघू व मध्यम उद्योगास आधार देण्याच्या तसेच विकास आराखड्याच्या मध्यवर्ती टप्प्यावर आणण्यास मदत होईल.
- ज्या ठिकाणी नैसर्गिक संभाव्यता आहे अशा ठिकाणी ग्रामीण उद्योगाचे केंद्र उभारणे आवश्यक आहे. यासाठी खाजगी क्षेत्राच्या आणि सामाजिक संस्थांची मदत घ्यावी.
- औद्योगिक केंद्र विशेषतः महिलांना साहाय्यभूत असावे .पाणी पुरवठ्यासाठी मोठ्या, धरणाचे जलाशयाचे बांधकाम स्वच्छतेसाठी यंत्राचा वापर आधुनिक पद्धतीने घनकचरा व्यवस्थापन इत्यादी बाबी जिल्हा विकास आराखड्यात समाविष्ट करता येतील.

२.१० विशेष जिल्हा सभा व राज्य शासनाच्या इतर विभागाचा सहभाग :

जिल्हा विकास आराखड्यास सहभागात्मक पद्धतीने आकार देण्यासाठी विशेष जिल्हा सभा ही सर्वात महत्वाची बैठक आहे. प्राथमिक व आनुषंगिक माहिती गोळा केल्यानंतर विविध क्षेत्राच्या विकासातील त्रुटी संदर्भात विश्लेषण केल्यावर अर्थ स्रोताचा अंदाज निश्चित केल्यावर व्हिजनिंग तसेच इतर आनुषंगिक प्रक्रिया निश्चित केल्यावर बैठकांचे आयोजन करण्यात येईल.

या विशेष जिल्हा सभेमध्ये सर्व विकासात्मक गरजा व त्रुटी यावर चर्चा केली जाईल. जिल्हा विकास नियोजन समिती सर्व सदस्यांना प्रारूप विकास स्थिती अहवालावर

सादरीकरण करेल. सर्व कार्यगट अंदाजित बजेटच्या आवश्यकतेसह त्यांच्या प्रस्तावित प्रकल्पाचे सादरीकरण करतील.

तसेच, विभागातील जिल्हास्तरीय अधिकारी देखील चालू वर्षात राबविण्यात येणाऱ्या योजनांच्या कामांच्या प्रगती व त्याचबरोबर पुढील वर्षाच्या काळात राबविण्याच्या प्रस्तावित उपक्रमांबाबत जिल्हा सभेसमोर सादरीकरण करतील. त्यासाठी निधीचे वाटप करण्यात येणार आहे. जिल्हा सभेद्वारा जिल्हा विकास आराखडा मान्यता देण्यात आल्यावर जनतेच्या विकासाबाबत प्रकटीकरणाचे निवेदन हे आराखड्यात समाविष्ट केले जाईल.

नियोजन कार्यात समन्वय साधण्यासाठी नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्यांनी अनुसूचित जाती व जमाती, महिलांसारख्या असुरक्षित भागासह समुदायाचे प्रतिनिधीचा जिल्हा सभेमध्ये सक्रीय सहभाग निश्चित करेल. जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील एनआरएलएमचा प्रतिनिधी आपले उपक्रम आणि गरीबी निवारण योजना सादर करू शकतात.

सभेतील विचारविनिमयातून कार्यगटाचा अहवाल अंतिम करण्यास मदत होईल आणि जिल्हा परीषद विकास समिती विकास स्थिती अहवाल पूर्ण करेल आणि राज्य शासनाच्या इतर विभागांसमवेत अभिसरण आणि सामूहिक कार्यक्रमास सुरुवात करेल. शिवाय जिल्हा विकास आराखड्याची ढोबळ चौकटही निश्चित होईल.

२.११ जिल्हाविकास योजनेसाठी राज्य शासनाच्या इतर विभागाच्या योजना व कार्यक्रमाचा कृतीसंगम :

- अभिसरण म्हणजे विविध यंत्रणांची कृती कार्यक्रम परिस्थितीचे विश्लेषण करून अपेक्षित परिणामासाठी आवश्यकतेनुसार एकत्रितरीत्या राबविणे. शासनाच्या इतर विभागाचे योजना आणि कृती कार्यक्रम यांची जिल्हास्तरावर नियोजन केलेले असते.
- जिल्हा परिषदेने सक्रियपणे या विविध विभागाची समन्वय साधून जिल्हास्तरावर अभिसरण घडवून आणावे संयुक्तपणे केलेले विश्लेषण नियोजन आणि जिल्हा विकास आराखड्यात या प्रकल्पाचे समावेश करून हे शक्य होईल.
- यासाठी विविध यंत्रणा सोबत वारंवार होणारे सुसंवाद आणि समन्वयातून योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी शक्य होईल. याचप्रकारे पंचायत समित्यांनी त्यांचे विकास आराखडे सर्वसमावेशक बनवावे पंचायत समितीचे आराखडे व विविध विकास योजनांचा करावयाच्या कृती संघ याचा एकत्रित विचार केल्यास लक्षात येईल की जिल्हा विकास आराखडा चे

महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

२.१२ प्रकल्प विकास :

- प्राधान्यक्रमाने घ्यावयाच्या उपक्रमाचे एकत्रिकरण केल्यानंतर विविध कार्यक्रम शासनाचे इतर विभागाचे तांत्रिक अधिकारी यांच्याशी चर्चा करून जिल्हा नियोजन विकास समिती करण्यायोग्य व अमलात आणण्याच्या कामाची यादी तयार करेल. कार्यान्वित करण्यायोग्य कामे प्रकल्प कार्यगटाने करावेत.
- जे जिल्हा परिषद विकास समितीद्वारे सत्यापित केले जावेत आणि शेवटी जिल्हा पंचायतीने मंजूर केलेले असावेत. प्रकल्प प्रचलित अधिनियम शासनाच्या आदेश आणि मार्गदर्शक तत्वांच्या आधारे तयार केले जातात. प्रकल्प, शिक्षण, आरोग्य, कल्याण आणि दारिद्र्य कमी करणे यासारख्या सेवा पुरवठ्यात सुधारणा करणाऱ्या कोणत्याही विषयाचा व उपक्रमाचा या प्रकल्पांत विस्तार केला जाऊ शकतो.
- प्रत्येक राज्य पंचायतच्या वेगवेगळ्या स्तरावरील सूचनेच्या स्वरूपात हाती घेतलेली कामे विकसित करण्यासाठी प्रक्रिया दर्शवेल. या बाबत परिशिष्ट १२ मध्ये नमुद आहे .
- केंद्र आणि राज्य सरकारच्या योजनांच्या निधीसह जिल्हा पंचायतकडे उपलब्ध असलेल्या संसाधनांशी जुळण्याकरीता ओळखल्या गेलेल्या सर्व कामांचे नकाशे तयार केले जातील.
- राज्य शासनाच्या इतर विभागाच्या सार्वजनिक आणि देणगीदारांच्या योगदानाची जुळणी करण्याचा प्रयत्न मोठ्या प्रमाणात केला जाऊ शकतो. सर्व कामांसाठी येणारे परीणाम स्पष्टपणे व्यक्त करणे देखील आवश्यक आहे.
- या उपक्रमाना जिल्हा विकास योजनेत समाविष्ट करण्यासाठी प्राधान्य दिले जाऊ शकते. हाती घेण्यात येणाऱ्या प्रत्येक कामकाजाची अंमलबजावणी प्रभावीपणे करावी. प्रकल्पाचे मॉडेल स्वरूपन परिशिष्ट १३ मध्ये दिले आहे.
- स्थानिक स्वराज्य संस्था इतर स्थानिक स्तरासोबत संयुक्त प्रकल्प करू शकतो. संयुक्त प्रकल्प म्हणजे त्यासाठी अनेक स्थानिक स्वराज्य संस्था निधी गुंतवणूक करतील व त्या पैकी एक स्थानिक स्वराज्य संस्था हा प्रकल्प मुख्य भागीदार म्हणून राबवेल.
- प्रकल्पाची निश्चित करण्याचे वेळी संयुक्त प्रकल्पासाठी सहभागी स्थानिक स्वराज्य संस्थाद्वारा निधीचे निवेदन बनवण्यात येईल. प्रकल्प राबविणाऱ्या स्थानिक स्वराज्य

संस्थांनी सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार करावा संयुक्त प्रकल्प अहवाल तयार करण्यापूर्वी जिल्हास्तरावर बैठकीचे आयोजन करण्यात यावे त्रिस्तरीय स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे अध्यक्ष/सभापती व सचिव यांची जिल्हा परिषद अध्यक्षांने बैठकी आयोजित करावी.

- प्रकल्पासाठी निश्चित केलेली कामे आणि जिल्हा परिषदेकडे उपलब्ध निधी यांची सांगड घातली जावी यामध्ये केंद्र व राज्यस्तरीय योजनांच्या निधीचा देखील विचार करण्यात यावा.
- शासनाच्या इतर विभागाचा निधी समुदायाचा निधी वर्गणीदारांच्या निधी याची देखील सांगड घातली जावी. जिल्हा विकास योजनेत परिशिष्ट - XVI मध्ये वर्णन केल्यानुसार रचना व अंदाजपत्रक तपशील असू शकतात.

२.१३ आराखडा तयार करणे व जिल्हा विकास आराखड्यास मान्यता :

- जिल्ह्यातील जीपीडीपी आणि बीडीपीच्या एकत्रीकरण नंतर जिल्हा पंचायत आराखड्याचा मसुदा तयार केला जाईल. विशेष जिल्हा सभेतील सविस्तर विचारविनिमय करून प्रत्येक एसडब्ल्यूजीद्वारे उपक्रम राबविण्यात येतील आणि प्रकल्प तयार होईल.
- जिल्हा परिषद विकास समिती ने त्यांच्या कार्यगटानी तयार केलेल्या प्रकल्पांचा समावेश करून निश्चित केलेल्या क्षेत्रासाठी मसुदा योजना तयार केली जाईल.
- योजनेत क्षेत्रनिहाय योजना आणि राज्य शासनाच्या इतर विभागासह अभिसरण असावे. आराखड्याचा संसाधनांची उपलब्धता आणि सर्व सामाजिक वर्गांच्या सीमांत आणि असुरक्षित गटांच्या उन्नतीसाठी योजनांचा विचार केला जाईल याची खात्री करण्याची गरज आहे.
- यामुळे सेक्टर आधारित योजना आणि संबंधित राज्य शासनाच्या इतर विभागांसह अभिसरण याची खात्री होईल. आराखडा अंतिम झाल्यानंतर जिल्हासभेसमोर मंजुरीसाठी ठेवली जाईल. जिल्हा एकात्मिक जिल्हा विकासास जिल्हा सभासभेची मान्यता देण्यात येईल.
- बैठकी दरम्यान जिल्हा विकास आराखडा आणि प्रकल्पनिहाय बाबींवर सादरीकरण करण्यात यावे आणि प्रस्तावित योजनांवर चर्चा करण्यात यावी जिल्हा सभेने

घेतलेल्या निर्णयाचे जाहीर प्रकटन स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सूचना फलकावर करण्यात यावेत.

- प्रत्येक जिल्हा परिषद मधील सार्वजनिक ठिकाणी १० × २० आकाराचे एक सार्वजनिक माहिती फलक परिशिष्ट - XVII मध्ये दिलेल्या स्वरूपात लावणे आवश्यक आहे.

२.१४ आराखडा अंमलबजावणी

१. संपूर्ण आराखड्याच्या अंमलबजावणी व देखरेखीसाठी जिल्हा पंचायत नियोजन समिती जिल्हा पंचायतीला सहाय्य करणार आहे. जिल्हा पंचायतीने मंजूर योजनेची काळजीपूर्वक अंमलबजावणी केली पाहिजे. योजनेची वेळेत व प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी काटेकोरपणे वेळापत्रक पाळले गेले पाहिजे.
२. देखरेख आणि देखभालीसाठी यंत्रणा ठेवण्याचीही गरज आहे. ई-ग्राम स्वराज पोर्टलमध्ये ही अंमलबजावणी अपलोड केली जाणे आवश्यक आहे आणि सर्व पेमेंट्स पीएफएमएस पोर्टलमार्फतच केल्या पाहिजेत.

२.१५ देखरेख प्रणाली, अनुभवाधारित बदल करणे व जिल्हा विकास योजना व आराखड्यामध्ये बदल

जिल्हा पंचायतीने मंजूर जिल्हा नियोजन आराखडा कार्यान्वित होईल व प्रगतीवर सातत्याने लक्ष ठेवले पाहिजे यासाठी यंत्रणा तयार करण्याची गरज आहे. पंचायत समितीच्या मासिक बैठकीत नियमितपणे होणाऱ्या प्रगतीचा आढावा घेण्यात येईल आणि योजनांच्या अंमलबजावणीत आढळलेल्या कोणत्याही अडचणी पुढील कार्यवाहीसाठी परत डीपीपीसी आणि कार्यगटाकडे पाठविल्या जातील. पारदर्शकता, सहभाग आणि सविस्तर सल्लामसलत करण्यासाठी सुनिश्चित समुदायाच्या देखरेखीसाठी विशिष्ट यंत्रणा बसविली पाहिजे. कार्यगटाच्या सल्ल्यानुसार किंवा स्वतःच डीपीपीसीने उद्भवलेल्या अडचणी जाणून मंजूर जिल्हा विकास आराखड्यात बदल सुचवावेत.

तथापि, क्षेत्रनिहाय प्रकल्प अंमलबजावणीचे काम स्वतः कार्यगटाद्वारे केले जाऊ शकते. कार्यगट आणि नियोजन समितीच्या देखरेख अहवालाच्या आधारे योग्यता अंमलबजावणी दरम्यान सुधारणा करण्यासाठी तरतूद करणे आवश्यक आहे. अशा

डुरररुथरतीत डुरकलुड व डुरलुहर वरकरस आररखडुडरत डुदल व डुर घरलणुडरसरठी डुरलुहर डुररररुडतीने डुररनुडतर दुररवी लरगेल.

टीड : डुरलुहर डुरररषद वरकरस आररखडुडर तडुरर करणुडरसंडरुडरतील डुररररररुषुडे १ ते २ सरडत डुरडुडली आहे

प्रकरण ३

यंत्रणांच्या भूमिका, कर्तव्ये व जबाबदारी

३.१. अधिकारी व कर्मचा-यांची कर्तव्ये व जबाबदारी

लोकसहभागी नियोजन प्रक्रियेसाठी पंचायतराज संस्थांतील तिन्ही स्तरावरील यंत्रणेवर जबाबदारी असणार आहे. याशिवाय पंचायत समिती व जिल्हा परिषदस्तरावरील ग्रामसंसाधन गट, राज्य ग्रामीण विकास यंत्रणा यांचा सहभाग व महत्वाची भूमिका राहणार आहे. त्याचप्रमाणे संग्राम, जीआयएस मॅपिंग विविध अज्ञांवलीच्या आधारे राज्य, विभाग, जिल्हा व तालुकास्तरावर प्रभावीपणे सनियंत्रणाची व्यवस्था केली जाणार आहे. यासाठी विविध स्तरावरील अधिकारी, कर्मचारी व इतर घटकांची कर्तव्ये व जबाबदा-या खालीलप्रमाणे निश्चित करण्यात येत आहेत.

अ.क्र.	अधिकारी कर्मचारी / घटक /	कर्तव्ये व जबाबदारी
.१	राज्यस्तर- राज्य प्रकल्प व्यवस्थापन कक्ष	संपूर्ण उपक्रमाचे नियोजन, सनियंत्रण, पर्यवेक्षण, वेळोवेळी निर्माण होणा-या परिस्थिती बाबत मार्गदर्शन, भौगोलिक व आर्थिक आढावा व सनियंत्रण, लेखापरिक्षण, उपयोगिता प्रमाणपत्रे इत्यादी.
.२	राज्यस्तर- राज्य ग्रामीण विकास संस्था	राज्यस्तरीय प्रमुख प्रविण प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण, राज्यातील सर्व प्रभारी अधिकारी आणि प्रविण प्रशिक्षक यांचे तसेच राज्य, विभाग स्तरावरील प्रशिक्षण आणि जिल्हा व तालुकास्तरीय परिचय प्रशिक्षण कार्यशाळा व विविध प्रशिक्षणे यांचे समन्वयन. लोकसहभागीय नियोजन प्रक्रियेचे सनियंत्रण व समन्वयन. जिल्हा व राज्यस्तरावरील अधिका-यांचे प्रशिक्षण, प्रशिक्षण साहित्य निर्मिती, माहिती, शिक्षण व संवाद कार्यक्रम इ.
.३	विभागीय स्तर उपआयुक्त (विकास)	विभागस्तरीय कार्यशाळा, विभाग स्तरावरील आढावा व सनियंत्रण, मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांच्या बैठकामधून कार्यक्रमाचा आढावा, माहिती संकलन, शासनास व राज्य व्यवस्थापन कक्षास अहवाल सादर करणे.
.४	जिल्हा स्तर	१. कार्यक्रम अंमलबजावणी यशस्वीपणे व सुरळीतपणे पार

अ.क्र.	अधिकारी कर्मचारी / घटक /	कर्तव्ये व जबाबदारी
	मुख्य कार्यकारी अधिकारी	<p>पाडण्याची जबाबदारी मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांची राहिल.</p> <ol style="list-style-type: none"> २. पंचायत समितीस्तरावर प्रविण प्रशिक्षकांची निवड करणे. ३. कार्यक्रम निश्चित वेळापत्रकानुसार पूर्ण करून घेणे. ४. कार्यक्रमांचा व त्यातील प्रत्येक प्रक्रियेचा नियमित दरमहा सविस्तर आढावा घेणे. ५. भौतिक व आर्थिक प्रगतीचा नियमित आढावा घेणे. ६. पंचवार्षिक व वार्षिक विकास आराखडे संकलीत करणे. ७. प्रत्येक पंचायत समिती व जिल्हा परिषद स्तरावर प्रत्येक क्षेत्रात त्यांच्या निकड / गरजेप्रमाणे विविध योजना/ कार्यक्रमांची सांगड घालणे. ८. जिल्हास्तरीय सर्व प्रशिक्षणे, कार्यशाळा सुरळीतपणे पार पाडण्यासाठी आवश्यक ती दक्षता घेणे. ९. जिल्हा परिषदेच्या सर्व खाते प्रमुखांना याबाबत आवश्यक त्या सूचना देऊन त्यांचा पूर्ण सहभाग कार्यक्रमांमध्ये राहिल याची दक्षता घेणे. १०. पंचायत समिती व जिल्हा परिषद पातळीवरील लोकसहभागीय नियोजन प्रक्रियेचे सनियंत्रण करणे. ११. पंचायत समिती व जिल्हा परिषद विकास आराखड्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेऊन सनियंत्रण करणे. १२. या उपक्रमासाठी उपलब्ध होणा-या निधीच्या विनियोगाचे सनियंत्रण करणे.
.५	उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (ग्रामपंचायत)	<ol style="list-style-type: none"> १. या उपक्रमासाठी उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (ग्रामपंचायत) हे नोडल ऑफिसर म्हणून काम पाहतील. २. मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांना वरील सर्व जबाबदा-या पार पाडण्यासाठी सहाय्य करणे. ३. पंचवार्षिक व वार्षिक विकास आराखड्यांचे संकलन करणे. ४. जिल्हा व तालुका स्तरावरील प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे नियोजन करणे. ५. माहिती, शिक्षण व संवाद / प्रशिक्षण साहित्य वितरित

अ.क्र.	अधिकारी कर्मचारी / घटक /	कर्तव्ये व जबाबदारी
		<p>करणे.</p> <p>६. पंचायत समिती व जिल्हा परिषद स्तरावरील दफ्तर व कामांची नियमितपणे तपासणी करणे, अडचणी दूर करणे.</p> <p>७. पंचायत समिती व जिल्हा परिषद पातळीवरील लोकसहभागीय नियोजन प्रक्रियेचे सनियंत्रण करणे.</p> <p>८. पंचायत समिती व जिल्हा परिषद विकास आराखड्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेऊन सनियंत्रण करणे.</p>
६	जिल्हा परिषदेमधील विविध विभागांचे खातेप्रमुख	<p>१. जिल्हा परिषदेच्या प्रत्येक खातेप्रमुखाने त्यांचेकडील संकलित माहितीच्या आधारे, प्रत्येक पंचायत समिती व जिल्हा परिषदेमध्ये उपलब्ध असणा-या सुविधा/सेवा व त्यामधील कमतरता, संबंधित क्षेत्रीय अधिका-यामार्फत कळविण्याची व्यवस्था करणे.</p> <p>२. आपल्या विभागाच्या संबंधित बाबींवर पंचायत समिती व जिल्हा परिषद विकास आराखडा तयार करताना फलदायी चर्चा होण्याच्या दृष्टीने क्षेत्रीय अधिकारी/कर्मचा-यांना नियोजन प्रक्रियेमध्ये सहभागी होण्याच्या सुचना दणे.</p> <p>३. तांत्रिक विभाग प्रमुखांनी आवश्यक तेथे पंचायत समितीस तांत्रिक मार्गदर्शन करणे.</p> <p>४. पंचायत समिती व जिल्हा परिषद विकास आराखड्यामध्ये विभागाशी संबंधित प्रकल्प/ उपक्रम/ कामांबाबत मार्गदर्शन करणे व त्याचे सनियंत्रण करून आढावा घेणे.</p>
७	गट विकास अधिकारी	<p>१. प्रत्येक पंचायत समिती स्तरावर कार्यान्वयीन गटाची (Working Group) स्थापना करणे.</p> <p>२. या गटाच्या कामासंबंधी देखरेख करून, तपासणी करणे.</p> <p>३. पंचायत समिती व जिल्हा परिषद विकास आराखडा तयार करताना विविध टप्प्यावर मार्गदर्शन करणे.</p> <p>४. आराखड्यांची छाननी करणे, एकत्रीकरण करणे व एकूणच प्रक्रियेचे सनियंत्रण करण्यासाठी पंचायत समिती</p>

अ.क्र.	अधिकारी कर्मचारी / घटक /	कर्तव्ये व जबाबदारी
		<p>पातळीवरील कार्यान्वयन गटाची (Working Group) स्थापना करणे.</p> <p>५. तालुका स्तरावरील विविध प्रचार प्रसिद्धीचे उपक्रम हाती घेणे व प्रचार प्रसिद्धी साहित्याचे वितरण करणे.</p> <p>६. स्थानिक बोलीभाषा व लोककला, एफ.एम. रेडिओ, उपक्रमांचे विविध माध्यमांतून वार्ताकन इ. मधून प्रचार व प्रसिद्धी करणे.</p> <p>७. गटस्तरीय तांत्रिक छानणी समितीची स्थापना करून, त्यामार्फत सर्व ग्रामपंचायत विकास आराखड्यांची तांत्रिक छानणी करणे व त्याबाबत संबंधीत ग्रामपंचायतीस मुदतीत कळविणे.</p> <p>८. पंचायत समिती विकास आराखड्यांचे एकत्रिकरण करून जिल्हा समितीस अहवाल सादर करणे.</p> <p>९. पंचायत समिती विकास आराखड्यांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेऊन सनियंत्रण करणे.</p>

३.२. विविध घटकांच्या भूमिका :

३.२.१ ग्रामपंचायत : लोकसहभागीय नियोजन प्रक्रियेमध्ये आणि आराखड्याची अमलबाजावणी यशस्वीपणे पूर्ण करण्यासाठी ग्रामपंचायतीची भूमिका अत्यंत महत्वाची राहिल. ज्या कामामुळे एकापेक्षा अधिक ग्रामपंचायतींना फायदा होणार आहे अशी कामे पंचायत समिती व जिल्हा परिषद विकास आराखडयामध्ये सुचविण्यात यावीत.

३.२.२ जिल्हा परिषद व पंचायत समिती सदस्य: जिल्ह्यातील सर्व जिल्हा परिषद व पंचायत समिती सदस्यांना एक दिवसाचे प्रशिक्षण देऊन, त्यांना या कार्यक्रमाचा परिचय करून देण्यात येईल. ग्रामपंचायत विकास आराखडयाच्या नियोजन प्रक्रियेमध्ये गावातील लोकांचा सहभाग अत्यंत महत्वाचा असल्याने, त्या भागातील जिल्हा परिषद व पंचायत समिती सदस्यांनी याबाबत लोक जागृती करून लोकांचा सहभाग वाढविणे अपेक्षित आहे. त्याचप्रमाणे नियोजनाचा स्तर हा पंचायत समिती गण असल्याने त्या त्या भागातील पंचायत समिती सदस्यांनी या उपक्रमामध्ये सक्रियतेने सहभागी होऊन योगदान देणे अपेक्षित आहे

३.३ तंत्रज्ञान, माहिती व तांत्रिक सहाय्य :

३.३.१ पंचायत समित्या व जिल्हा परिषदांमार्फत जनतेला सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी व आपले कर्तव्य पार पाडण्यासाठी, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद संगणकीय दृष्टीने सुसज्ज असणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सध्या अस्तित्वात असलेला पंचायत समितीस्तरावरील संग्राम कक्ष आणखी बळकट करून वापरता येऊ शकेल.

३.३.२ तसेच इ ग्रामस्वराज , मिशन अंत्योदय डेटा , भुवन पोर्टल , ग्राम मानचित्र , GIS Maps , MRSAC डाटा इत्यादी चा वापर विकासाच्या त्रुटी चा (Gaps) शोध घेण्यासाठी साठी अनिवार्य आहे . त्यावरून सर्वकष नियोजन आराखडा करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करणे यामध्ये अभिप्रेत आहे.

३.३.३ ऑनलाईन अहवाल : केंद्र व राज्य शासनामार्फत या उपक्रमासाठी एक परिपूर्ण एमआयएस पद्धती विकसित करण्यात आली आहे. यामध्ये दैनंदिन कामकाज व प्रगतीची माहिती संबंधीतांना पाहण्यासाठी उपलब्ध असेल.

३.३.४ साधन व्यक्ती / प्रशिक्षकासाठी टूलकीट: राज्य ग्रामीण विकास संस्थेमार्फत लोकसहभागी नियोजन प्रक्रीयेसाठी मार्गदर्शक पुस्तिका, वाचन साहित्य पुरविण्यात येतील.

३.४ उपक्रमाचे सनियंत्रण :

पंचायत समिती व जिल्हा परिषद पंचवार्षिक व वार्षिक विकास आराखडा तयार करण्याची प्रक्रिया, त्याची अंमलबजावणी व त्यानंतर निधीचे उपयोगिता इ. बाबत नियमितपणे आढावा घेऊन सनियंत्रण करण्याची जबाबदारी खालील राज्य व जिल्हा पातळीवरील समित्यांची राहिल.

३.४.१ राज्य स्तरीय सनियंत्रण समिती

मा. मंत्री, ग्रामविकास	अध्यक्ष
मा. राज्य मंत्री, ग्रामविकास	उपाध्यक्ष
अपर मुख्य सचिव, ग्रामविकास व पंचायत राज	सदस्य
विभागीय आयुक्त (ग्राम विकास विभागाद्वारा नामनिर्देशित)	सदस्य
मुख्य कार्यकारी अधिकारी, महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान	सदस्य
आयुक्त, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना	सदस्य
मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद (दोन)	
(ग्रामविकास विभागाद्वारा नामनिर्देशित)	सदस्य
संचालक, राज्य ग्रामीण विकास संस्था	सदस्य सचिव
राज्य प्रकल्प संचालक, राजीव गांधी पंचायत सशक्तीकरण अभियान	सदस्य
उप सचिव, पंचायत राज	
निमंत्रक	

३.४.२ राज्य स्तरीय कार्यकारी समिती

अपर मुख्य सचिव, ग्रामविकास व पंचायत राज	अध्यक्ष
उप सचिव, ग्रामविकास (योजना)	सदस्य
उप सचिव, ग्रामविकास (वित्त)	सदस्य
संचालक, राज्य ग्रामीण विकास संस्था	सदस्य सचिव
राज्य प्रकल्प संचालक, राजीव गांधी पंचायत सशक्तीकरण अभियान	सदस्य
उपआयुक्त, विकास (दोन) (ग्रामविकास विभागाद्वारा नामनिर्देशित)	सदस्य
उप सचिव, पंचायत राज	निमंत्रक

३.४.३ जिल्हा स्तरीय सनियंत्रण समिती

अध्यक्ष, जिल्हा परिषद	अध्यक्ष
सभापती, विषय समित्या, जिल्हा परिषद (सर्व)	सदस्य
मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद	सदस्य
अतिरीक्त मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद	सदस्य
जिल्हा परिषदेचे सर्व विभाग प्रमुख	सदस्य
उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी, ग्रामपंचायत	निमंत्रक

३.४.४ जिल्हा व तालुका स्तरीय कार्यकारी समिती

मुख्य कार्यकारी अधिकारी जिल्हा परिषद	अध्यक्ष
अतिरीक्त मुख्य कार्यकारी अधिकारी जिल्हा परिषद	उपाध्यक्ष
उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (सर्व)	सदस्य

जिल्हा परिषदेचे सर्व विभाग प्रमुख

गट विकास अधिकारी (सर्व)

उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी, ग्रामपंचायत

सदस्य

सदस्य

निमंत्रक

भाग - १
परिशिष्ट १

आढळून आलेल्या समस्या आणि विकासात्मक पर्यायांचे विश्लेषण

अ.क्र	आढळून आलेल्या समस्या	परिस्थितीचे विश्लेषण	विकासाचे संभाव्य पर्याय
१	सार्वजनिक टिकाणी अस्वच्छता	देखभाल-अभावामुळे सामुदायिक शौचालयांचे तुकडे होतात • मुक्त विसर्जन स्वच्छता पद्धतीविषयी जागरूकता नसणे. • व्हीएचएससी गठित नाही किंवा सक्रिय नाही नवीन ड्रेनेज लाइनचे बांधकाम.	नवीन ड्रेनेज लाइनचे बांधकाम सुधारित सामुदायिक शौचालयांचे बांधकाम उघड्यावर शौच करण्याच्या दुष्परिणामांबद्दल जागरूकता निर्माण करणे आणि खराब आरोग्यविषयक पद्धती वापरणे. ग्रामीण आरोग्य व स्वच्छता समिती कार्यान्वित करणे.
२.	कमी उत्पादकता पीक	उच्च जातीच्या जातीविषयी जागरूकता नसणे. आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर करणे खराब पीक संरक्षण उपाय	सुधारित कृषी पद्धतीबाबत जागरूकता निर्माण करणे. तृणधान्ये, कडधान्ये आणि भाज्यांच्या उच्च जातीच्या जातीचा परिचय. सुधारित कृषी शेती / कृषी विज्ञान केंद्राला एक्सपोजर भेट. सह नियमितपणे संवाद शेती पद्धतीविषयी कृषी विभाग
३.	एससी मुलांमध्ये कुपोषण	गर्भवती महिला आणि मुलांना संतुलित आहाराची कमतरता. पौष्टिक आहारावर कमी खर्चात जीवन जगणारे गरीब जीवनमान. स्वयंपाकघर सराव नाही बागकाम	संतुलित आहार आहाराच्या गरजेबद्दल जागरूकता निर्माण करणे. व्हीएचएससी मजबूत करणे. पौष्टिक भाज्या / फळांचा स्रोत म्हणून स्वयंपाकघरातील बाग प्रोत्साहित करा
४.	शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा अभाव	दर्जेदार अध्यापन पद्धती आणि साहित्याचा अभाव. ग्राम शिक्षण समितीद्वारे शिक्षकांचे देखरेख नाही.	अध्यापनाच्या गुणवत्तेवर नजर ठेवण्यासाठी एसएमसी मजबूत केले जाईल. अध्यापन एड्सचा पुरवठा. विज्ञान प्रयोगशाळेसाठी नवीन उपकरणे खरेदी केली जातील.
५.	अपुरी गुणवत्ता	चारा कमी करणे	सुधारित परिचय

परिशिष्ट २

भाग १- परिस्थिती मूल्यांकनाच्या प्रक्रियेचे / कार्यपद्धतीचे वर्णन.

भाग २- पंचायतीची परिस्थिती परिस्थितीच्या विश्लेषणावर आधारित त्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती वर्णन करते.

भाग ३ - संबंधित पॅरामीटरच्या संदर्भात मागील ३-५ वर्षांच्या आयपी डेव्हलपमेंट अजेंडाच्या अंतराच्या विश्लेषणासह विकासातील हस्तक्षेपांचे मूल्यांकन. एसडब्ल्यूजी सूचक खालील पॅरामीटर्स निवडू शकते:

- i. आर्थिक विकास आणि दारिद्र्य कमी करणे.
- ii. मानवी विकास.
- iii. सामाजिक विकास.
- iv. पर्यावरणीय विकास.
- v. सार्वजनिक सेवा वितरण.
- vi. सुशासन.
- vii. एसडीजी.
- viii. कौशल्य.
- ix. महिला आणि बाल संरक्षण आणि विकास.
- x. ई-सक्षमता.
- xi पायाभूत सुविधा.

भाग ४- लोकांच्या सहभागाचे वर्णन आणि त्या सुधारण्यासाठी सूचना.

भाग ५ - ओएसआरसह संसाधन लिफाफा विस्तृत करण्यासाठी संसाधनांची स्थिती आणि व्याप्ती.

भाग ६ - पंचायत, विकास परिणाम अनुकूलित मानवी, आर्थिक आणि नैसर्गिक संसाधने दृष्टीने एकत्रित संधी.

भाग ७ - संभाव्य हस्तक्षेपाची क्षेत्रानुसार विस्तृत कल्पना.

भाग ८- निष्कर्ष.

भाग ९ - परिशिष्ट (मिशन अंत्योदय आणि जीपीडीपीच्या एकत्रित डेटाच्या प्रती).

३. पुढील आर्थिक वर्षात घेण्याचे प्रस्तावित उपक्रम

अ क्र	विकासाचे क्षेत्र	चालू उपक्रम सुरु ठेवणे	नवीन उपक्रम हाती घेण्यात येतील	कृती प्रस्तावित योजना

परिशिष्ट ४
अॅक्टिव्हिटी मॅपिंगचे फॉरमॅट (टेबल)

No.	Subject under Schedule 11	Responsibilities transferred under the subject	List of activities under each responsibility	Role of District Panchayat	Role of IP	Role of GP	Role of Department	Remarks
1	Agriculture, including agricultural extension	1.1	1.1.1					
			1.1.2					
			1.1.3					
		1.2	1.2.1					
			1.2.2					
			1.2.3					
2	Land improvement, implementation of land reforms, land consolidation and soil conservation	2.1	2.1.1					
			2.1.2					
			2.1.3					
		2.2	2.2.1					
			2.2.2					
			2.2.3					

परिशिष्ट ५

योजना क्रियांच्या प्रोजेक्टिझेशनसाठी मॉडेल स्वरूप

१. प्रस्तावना (पंचायत बद्दल संक्षिप्त)
२. क्षेत्राबद्दल आणि समस्या ओळखण्याबद्दल थोडक्यात.
३. प्रकल्पाचे उद्दिष्ट.
४. प्रकल्पाद्वारे साध्य करण्याच्या प्रस्तावित उद्दिष्टे आणि निकालांचा तपशील.
५. शारीरिक लक्ष्य आणि आर्थिक खर्चात हस्तक्षेप करण्याचे घटक.
६. अंमलबजावणीची रणनीती (अंमलबजावणी करणारी एजन्सी, अतिरिक्त स्रोत जमा करणे, ऐच्छिक सहभाग, पर्यवेक्षण इ.)
७. जोखीम आणि जोखीम कमी करणारी यंत्रणा.
८. समारोप.

परिशिष्ट ६
पंचायत समिती विकास आराखड्याची रचना
(पंचायत समिती तयार करणे)

अ क्र	सामग्री	उप-सामग्री
प्रकरण-१	जिल्हा व जिल्हा पंचायतीचे एक प्रोफाइल	<p>१. सर्वसाधारण माहिती</p> <p>अ) एससी, एसटी आणि बीसी सहित ग्रामपंचायत निहाय लोकसंख्या शास्त्रीय माहिती.</p> <p>आ) भौगोलिक क्षेत्राचे वर्णन, जंगलाचे संरक्षण, नदीची स्थिती, रस्ता कनेक्टिव्हिटी / रेल जोडणी, इंटरनेट प्रवेश आणि तालुक्याची विशेष वैशिष्ट्ये.</p> <p>इ) सामाजिक-आर्थिक स्थिती (जनगणना, एसईसीसी डेटा, जिल्हा सांख्यिकी पुस्तिका) वर आधारित.</p> <p>ई) शैक्षणिक संस्थांची संख्या आणि शिक्षणाची स्थिती.</p> <p>उ) प्राथमिक आरोग्य केंद्राची संख्या आरोग्य उपकेंद्रांची प्राथमिक आरोग्य केंद्रे / ग्रामीण रुग्णालये आणि सार्वजनिक आरोग्यासह आरोग्याची स्थिती</p> <p>ऊ) पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छतेची स्थिती.</p> <p>ए) अंगणवाडी केंद्रांची संख्या व पोषण स्थिती.</p> <p>क) तालुक्यात कार्यरत असलेल्या विभागीय कार्यालयांची नावे.</p> <p>ख) बँक शाखांची संख्या (ग्रा.प.ची बँक शाखा नसलेल्यांचा समावेश आहे)</p> <p>ग) सहकारी संस्थांची संख्या.</p> <p>घ) बाजारपेठांची संख्या / मंडी, शीतगृह इ.</p> <p>च) पशु आरोग्य केंद्र/रुग्णालये संख्या.</p> <p>छ) पाटबंधारे व लघु सिंचनची स्थिती.</p> <p>ज) पिकांची तीव्रता.</p> <p>झ) मुख्य व्यवसाय आणि उपजिवीकेची स्थिती.</p> <p>ट) सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेची स्थिती.</p> <p>ठ) एमएसएमईसह औद्योगिक एककांची संख्या.</p> <p>ड) खाणी व खनिजांची स्थिती.</p> <p>ढ) बचत गट आणि त्यांच्या संघटनांविषयी माहिती.</p> <p>ण) परिवहन व्यवस्थेची स्थिती.</p> <p>त) आपत्ती व्यवस्थापन व्यवस्थेची स्थिती.</p> <p>थ) जर पेसा जिल्हा असेल तर पेसाच्या अंमलबजावणीची स्थिती.</p> <p>द) क्षेत्रामध्ये आदिवासी लोकसंख्या आणि जंगल असल्यास</p>

		वन अधिकार कायद्याच्या अंमलबजावणीची स्थिती दर्शविली जाऊ शकते. ध) इतर संबंधित सामान्य माहिती. (वरील यादी स्पष्टीकरणात्मक आहे. म्हणून प्रत्येक तालुका प्रदान करेल, नियोजनासाठी आवश्यक सर्व संबंधित माहिती).
		२. तालुका पंचायत बदल माहिती (ए) तालुका पंचायत सदस्यांची संख्या . (कार्यकारी सदस्यांसह, असल्यास काही) बी) तालुका पंचायतीच्या स्थायी समित्यांची नावे व त्यांचे अध्यक्ष व सभासद व कार्यात्मक स्थिती. (सी) तालुका पंचायत मधील एकूण कर्मचारी संख्या (प्रवर्गानुसार). (डी) (इ)..... एफ)..... (जी) तालुका पंचायत संबंधित इतर माहिती.
		(३) व्हिजन स्टेटमेंट.
प्रकरण-२	मागील वर्षात पूर्ण केलेले काम आणि प्रगतीपथावर काम	मागील आर्थिक वर्षाचा प्रगती अहवाल आणि वर्षाच्या सुरुवातीसच पूर्ण होण्याची शक्यता असून त्यासाठी योजना तयार केली जात आहे.
प्रकरण -३	नियोजन प्रक्रियेचे संक्षिप्त खाते	या प्रकरणात नियोजन प्रक्रियेची थोडक्यात माहिती असू शकते ज्यात तालुका सभा, अंतर्गत पंचायत नियोजन कार्यसंघ आणि क्षेत्रीय कार्य गट यांची स्थापना, नियोजन प्रक्रियेत लाइन विभागाच्या अधिकाऱ्या यांचा सहभाग, पर्यावरण निर्मिती, डेटा संकलन यांचा समावेश आहे.
प्रकरण -४	विकासाची सद्यःस्थिती, मुख्य आव्हाने आणि त्यांचे निराकरण करण्याचे क्षेत्र	या प्रकरणात राज्यघटनेच्या ११ व्या वेळापत्रकात नमूद केल्याप्रमाणे ब्लॉकमधील विकासाच्या सद्य स्थितीचा सारांश असू शकतो, मागील आर्थिक वर्षात राबविल्या गेलेल्या प्रमुख योजना क्रियाकलाप, परिस्थिती आणि अंतर विश्लेषण, प्रमुख आव्हाने, २०२०-२१ आणि २०२१-२२ दरम्यान संसाधनांची उपलब्धता आणि आव्हाने पूर्ण करण्याची व्याप्ती.
प्रकरण -५	एसडीजीच्या लोकलायझेशनसह, विकासासाठी उद्दिष्टे	या प्रकरणात घटनेच्या ११ व्या अनुसूची आणि शासवत विकासाच्या ध्येयामध्ये नमूद केल्यानुसार २९ विषयांच्या लक्ष्यासह निश्चित केलेल्या ध्येयांविषयी आणि त्यांचे साध्य करण्याचे पाच वर्षांसाठी प्रस्तावित असून एक वर्षाची कार्यात्मक योजना असू शकते.
प्रकरण -६	संसाधनांचा समावेश आणि प्राथमिकता असलेल्या कार्याची	या प्रकरणात २०२०-२१ आणि २०२१-२०१ दरम्यान योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी उपलब्ध असलेल्या स्रोतांचे तपशीलवार विधान असू शकते, ज्यामध्ये स्वतःचा स्रोत, महसूल, पंधरावा वित्त आयोग अनुदान,

	निवड	राज्य वित्त आयोग अनुदान, केंद्रीय क्षेत्र योजना, राज्य योजना, सोबतच्या विभागांसह उपलब्ध संसाधने विकास प्राधिकरण / बोर्ड कडून उपलब्ध (उदा. नगर व देश अंतर्गत नियोजन कायदा), बाहेरून उपलब्ध संसाधने अनुदानित कार्यक्रम इ.
प्रकरण -७	२०२०-२१ व २०२१-२२ च्या अर्थसंकल्पातील क्रियांच्या सूची	प्राधान्यक्रमातील कामांचा समावेश करण्याच्या युक्तिवादानुसार परिचयानंतर, या अध्यायात, सामान्य स्वरूपात, २०२०-२१ आणि २०२०-२० दरम्यान अनुक्रमे अंमलबजावणीसाठी प्रस्तावित अर्थसंकल्पासह क्रियांच्या दोन याद्या असू शकतात.
प्रकरण -८	अंमलबजावणी	या प्रकरणात योजना आराखड्यातील कामांच्या अंमलबजावणीची रणनीती आणि प्रक्रिया, इतर विभागांसह विविध संस्थांची भूमिका, ग्रा.पं. आणि जिल्हा पंचायतींशी जोडणी आणि इतर संबंधित बाबींचा समावेश असू शकतो.
प्रकरण -९	देखरेख आणि मूल्यांकन	या प्रकरणात योजना क्रियांची देखरेख आणि मूल्यांकन करण्याची कार्यनीती आणि प्रक्रिया, लाइन विभागांसह विविध संस्थांची भूमिका, ग्रा.पं. आणि जिल्हा पंचायतींशी जोडणी आणि इतर संबंधित बाबींचा समावेश असू शकतो.
	परिशिष्टे	वेगवेगळ्या स्रोतांमधील नकाशा-डेटा सारांश, एकत्रित मिशन अंत्योदय डेटा, चालू वर्षातील जीर्णोद्धार नियोजित कामे, बैठकीची मिनिटे, दरम्यानचे पंचायत नियोजन कार्यसंघ आणि क्षेत्रीय कार्यकारी गटाचे अहवाल, छायाचित्रे इ.

वर्षासाठीची पंचायत विकास योजना (उदा. २०१९-२०)

पंचायती समितीचे नाव:जिल्हा, राज्य

तक्ता-१

अर्थसंकल्प असलेल्या क्रियांची यादी

क्षेत्र (नुसार २९ विषयांवर आधारित ११ व्या वेळापत्रक)	कार्याचे वर्णन (स्थान आणि इतर आवश्यक तपशीलां चा उल्लेख करणे)	भौतिक लक्ष्य (क्रमांक / दि ./ क्षेत्र इ.)	अंदाजपत्रक एकूण (एफ) आणि (जी) } (रु. लाख)	मुख्य निधीचा स्रोत	इतर स्रोत निधीचा (इतर स्रोतांसह अभिसरण असल्यास)	टाइमलाइन (प्रारंभ तारीख आणि तारीख पूर्ण)	परिणाम (लाभार्थी संख्या आणि जसे)	शेरा कोणत्या एसडीजी अॅड्रेस व्हा
(ए)	(बी)	(सी)	(डी)	(ई)	(एफ)	(जी)	(एच)	(आय)

तालुका विकास आराखडा (उदा. २०२०-२१)

पंचायती समितीचे नाव:जिल्हा, राज्य

तक्ता -२

अर्थसंकल्प असलेल्या क्रियांची यादी

क्षेत्र (नुसार २९ विषयांवर आधारित ११ व्या वेळापत्रक)	कार्याचे वर्णन (स्थान आणि इतर आवश्यक तपशीलां चा उल्लेख करणे)	शारीरिक लक्ष्य (क्रमांक /दि ./ क्षेत्र इ.)	अंदाजपत्रक एकूण (एफ) आणि (जी) } (रु. लाख)	मुख्य निधीचा स्रोत	इतर स्रोत निधीचा (इतर स्रोतांसह अभिसरण असल्यास)	टाइमलाइन (प्रारंभ तारीख आणि तारीख पूर्ण)	परिणाम (लाभार्थी संख्या आणि जसे)	शेरा कोणत्या एसडीजी अॅड्रेस व्हा
(ए)	(बी)	(सी)	(डी)	(ई)	(एफ)	(जी)	(एच)	(आय)

पंचायत समिती योजना / क्षेत्रनिहाय अर्थसंकल्प निधिचे वाटप

नियोजन युनिटचे नाव आणि वर्णन		जिल्हा पंचायत			
आर्थिक वर्ष					
अ: पंचायत खात्यात जमा झालेला निधी आणि त्याद्वारे थेट खर्च		बी: इतर नियोजन घटकांना हा निधी जमा केला जातो, परंतु त्याच क्षेत्रात कार्य करीत आहे		सी:पॅरास्टॅटल्स, मिशन्सम, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम, राज्यस्तरीय अशा बाहेरील संस्थांकडून पंचायतीच्या कार्यक्षेत्रात खर्च केलेला निधी रेखा विभाग इ.	
योजना	वाटप	योजना	वाटप	योजना	वाटप
पंधराव्या वित्त आयोगाने अनुदान दिले राज्य वित्त आयोग अनुदान देते					
स्वतः चा महसूल इतर					

परिशिष्ट ६

पंचायत समितीने मंजूर केलेल्या कामांची माहिती प्रसिद्ध करावयाचा नमुना

																					
150th BIRTH ANNIVERSARY OF MAHATMA GANDHI																					
Block Panchayat:	LGD Code:																				
District:	State:																				
Name of President/Sabhapati:	Names of GPs:																				
Total Population:	Population of Scheduled Caste:																				
	Population of Scheduled Tribe:																				
<table border="1"><thead><tr><th>Sr. No.</th><th>Scheme</th><th>Activity</th><th>Funds</th></tr></thead><tbody><tr><td> </td><td> </td><td> </td><td> </td></tr><tr><td> </td><td> </td><td> </td><td> </td></tr><tr><td> </td><td> </td><td> </td><td> </td></tr><tr><td> </td><td> </td><td> </td><td> </td></tr></tbody></table>	Sr. No.	Scheme	Activity	Funds																	Critical Gaps as per Mission Antyodaya • • • •
Sr. No.	Scheme	Activity	Funds																		

भाग -२

परिशिष्ट १

जिल्हा परिषद विकास आराखड्याची रचना (जिल्हा परिषदेने तयार करणे)

प्रकरण	सामग्री	उप-सामग्री
प्रकरण -१	जिल्हा परिषदेची सर्वसाधारण माहिती	१. सर्वसाधारण माहिती अ) एससी, एसटी आणि बीसी सहित ग्रामपंचायतनिहाय लोकसंख्या शास्त्रिय माहिती आ) भौगोलिक क्षेत्राचे वर्णन, जंगलाचे संरक्षण, नदीची स्थिती, रस्ता कनेक्टिव्हिटी/रेल जोडणी, इंटरनेट प्रवेश आणि जिल्ह्यातील विशिष्ट वैशिष्ट्ये. इ) सामाजिक-आर्थिक स्थिती (जनगणना, एसईसीसी डेटा, जिल्हा सांख्यिकी पुस्तिका) वर आधारित ई) शैक्षणिक संस्थांची संख्या आणि शिक्षणाची स्थिती उ) आरोग्य आणि कल्याण केंद्र म्हणून सुधारित आरोग्य उपकेंद्रांची प्राथमिक आरोग्य केंद्रे/ग्रामीण रुग्णालये आणि सार्वजनिक आरोग्यासह आरोग्याची स्थिती ऊ) पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छतेची स्थिती ए) अंगणवाडी केंद्रांची संख्या व पोषण स्थिती क) जिल्ह्यात कार्यरत असलेल्या विभागीय कार्यालयांची नावे ख) बँक शाखांची संख्या (जीपीसी बँक शाखा नसलेल्यांचा समावेश आहे) ग) सहकारी संस्थांची संख्या घ) बाजारपेठांची संख्या/मंडी, कोल्ड स्टोरेज इ. च) पशु आरोग्य केंद्रे/रुग्णालये संख्या छ) पाटबंधारे व लघु सिंचनची स्थिती ज) पिकांची क्षमता झ) मुख्य व्यवसाय आणि उपजिविकेची स्थिती ट) अपंग व्यक्तींची (पीडीएसची) स्थिती ठ) एमएसएमईसह औद्योगिक एककांची संख्या ड) खाणी व खनिजांची स्थिती ढ) बचत गट आणि त्यांच्या संघटनांविषयी माहिती ण) परिवहन व्यवस्थेची स्थिती त) आपत्ती व्यवस्थापन व्यवस्थेची स्थिती थ) जर पेसा जिल्हा असेल तर पेसाच्या अंमलबजावणीची स्थिती द) क्षेत्रामध्ये आदिवासी लोकसंख्या आणि जंगल असल्यास वन अधिकार कायद्याच्या अंमलबजावणीची स्थिती दर्शविली जाऊ शकते. न) इतर संबंधित सामान्य माहिती (वरील यादी स्पष्टीकरणात्मक आहे. म्हणून प्रत्येक जिल्हा प्रदान करेल हा प्रकरण नियोजनासाठी आवश्यक सर्व संबंधित माहिती).

		<p>२. जिल्हा परिषदेबद्दल माहिती (ज) जिल्हा पंचायत सदस्यांची संख्या (कार्यकारी सदस्यांसह, असल्यास काही) प) जिल्हा पंचायतीच्या स्थायी समित्यांची नावे व त्यांचे अध्यक्ष व सभासद व कार्यात्मक स्थिती (फ) जिल्हा पंचायत मधील एकूण कर्मचारी संख्या (प्रवर्गानुसार) (भ) पंचायत संबंधित इतर माहिती (३) जिल्ह्यात कार्यरत विकास प्राधिकरणे/मंडळाची नावे व त्यांच्या कामकाजाची स्थिती (४) भविष्यकालीन नियोजन (व्हिजन स्टेटमेंट)</p>
प्रकरण -२	मागील वर्षात आणि प्रगतीपथावर काम पूर्ण झाले	मागील आर्थिक वर्षाचा प्रगती अहवाल आणि ज्या वर्षासाठी योजना तयार केली जात आहे त्या वर्षाच्या सुरु होण्यापूर्वी महत्त्वपूर्ण कामे पूर्ण होण्याची शक्यता आहे.
प्रकरण -३	नियोजन प्रक्रियेचे संक्षिप्त खाते	या प्रकरणात जिल्हा पंचायत नियोजन समिती (डीपीपीसी) आणि क्षेत्रीय कार्य गट (एसडब्ल्यूजी) ची स्थापना, यांचा सहभाग यासह नियोजन प्रक्रियेची थोडक्यात माहिती असू शकते. नियोजन प्रक्रियेतील जिल्हास्तरीय विभाग विभाग, पर्यावरण निर्मिती, डेटा संकलन इ.
प्रकरण -४	विकासाची सद्यस्थिती, मुख्य आव्हाने आणि त्यांचे निराकरण करण्याचे क्षेत्र	या प्रकरणात जिल्ह्यातील विकासाच्या सद्य स्थितीचा सारांश असू शकतो ज्यामध्ये घटनेच्या ११ व्या अनुसूचीत नमूद केल्याप्रमाणे २९विषयांचा समावेश आहे, मागील वर्षाच्या आराखड्यात, परिस्थिती आणि अंतर विश्लेषणाच्या अंमलबजावणीतील प्रमुख योजना उपक्रम, प्रमुख आव्हाने, संसाधनांची उपलब्धता आणि आव्हाने पूर्ण करण्याची व्याप्ती.
प्रकरण -५	शाश्वत विकासाचे स्थानिक गरजेनुसार उद्दिष्टे	या प्रकरणात घटनेच्या ११ व्या अनुसूची आणि एसडीजीमध्ये नमूद केल्यानुसार २९विषयांच्या लक्ष्यासह निश्चित केलेल्या उद्दीष्टांविषयी आणि त्या साध्य करण्याचे प्रस्तावित साधन - पाच वर्षांच्या कालावधीत आणि दरम्यानच्या कालावधीत एक संक्षिप्त विधान असू शकते. चालू वर्षासाठी कार्यान्वित वार्षिक योजना तयार केली जात आहे.
प्रकरण -६	संसाधनांचा समावेश असलेल्या आणि प्राथमिकता कार्यांची निवड	या प्रकरणात जिल्हा वार्षिक आराखडा अंमलबजावणीसाठी उपलब्ध स्रोतांचे तपशीलवार विवरण असू शकते. संसाधनात स्वतःचा स्रोत महसूल, पंधरावा वित्त आयोग अनुदान, राज्य वित्त आयोग अनुदान, केंद्रीय क्षेत्र योजना, राज्य योजना योजना, जिल्हास्तरीय विभाग विभागांकडे उपलब्ध संसाधने, विकास प्राधिकरण / मंडळांकडून उपलब्ध स्रोत (उदा. नगर व देश नियोजन अंतर्गत) यांचा समावेश असू शकतो. कायदा), खाणी व खनिजांकडून उपकर, बाह्य सहाय्यित कार्यक्रमांद्वारे उपलब्ध संसाधने इ.
प्रकरण -७	मागील वर्षाच्या आणि वार्षिक योजनेच्या वर्षासाठीच्या क्रियांची यादी	या प्रकरणात, सामान्य स्वरूपात, मागील वर्षाच्या आणि वार्षिक योजना वर्षाच्या अनुक्रमे अंमलबजावणीसाठी प्रस्तावित अर्थसंकल्पासह कामांच्या दोन याद्यांच्या असू शकतात.

प्रकरण -८	अंमलबजावणी	या प्रकरणात आराखडयातील उपक्रमांच्या अंमलबजावणीची रणनीती आणि प्रक्रियेचे वर्णन केले जाऊ शकते, लाइन विभागांसह विविध संघटनांची भूमिका, मध्यम विभाग आणि राज्य रेखा विभागांशी संबंध आणि इतर संबंधित बाबी.
प्रकरण -९	देखरेख आणि मूल्यांकन	हा प्रकरणात योजनेच्या क्रियांची देखरेख व मूल्यांकन करण्याच्या कार्यनीतीची कार्यपद्धती आणि प्रक्रिया, जिल्हास्तरीय विभागांसह विविध संघटनांची भूमिका, तालुका पंचायत आणि राज्य लाइन विभागांशी जोडलेले संबंध आणि इतर संबंधित बाबींचा तपशील देऊ शकेल.
	परिशिष्टे	जिल्हा नकाशा, वेगवेगळ्या स्रोतांमधील डेटा अमूर्त, मिशन अंत्योदय यांचा एकत्रित डेटा, जीपी आणि मध्यवर्ती पंचायतीच्या चालू वर्षातील नियोजित कामे, बैठकीच्या काही मिनिटांच्या प्रती, डीपीपीसी आणि एसडब्ल्यूजीचे अहवाल, छायाचित्रे इ.

मागील वर्षासाठी जिल्हा विकास योजना (उदा. २०१९-२०)

(जिल्हा विकास आराखडा तयार करणे)

जिल्हा परिषदेचे नाव:जिल्हा, राज्य

तक्ता -१ अर्थसंकल्प असलेल्या क्रियांची यादी

क्षेत्र (नुसार २९ विषयांवर आधारित ११ व्या वेळापत्रक)	कार्याचे वर्णन (स्थान आणि इतर आवश्यक तपशीलांचा उल्लेख करणे)	भौतिक उद्दिष्ट (क्रमांक /दि ./ क्षेत्र इ.)	अंदाजपत्रक (एकूण (एफ) आणि (जी) } (रु. लाख)	मुख्य निधीचा स्रोत	इतर स्रोत निधीचा (इतर स्रोतांसह अभिसरण असल्यास)	कालमर्यादा (प्रारंभ तारीख आणि तारीख पूर्ण)	परिणाम (लाभार्थी संख्या आणि जसे)	शेरा कोणत्या एसडीजी अॅड्रेस व्हा
(ए)	(बी)	(सी)	(डी)	(ई)	(एफ)	(जी)	(एच)	(आय)

वर्षासाठीची पंचायत समिति विकास आराखडा योजना (ज्यामध्ये योजना राबविली जाईल (उदा. २०२०-२१
(पंचायत समिति विकास आराखडा तयार करणे)

जिल्हा परिषदेचे नाव:जिल्हा, राज्य

तक्ता -२ अर्थसंकल्प असलेल्या क्रियांची यादी

क्षेत्र (नुसार २९ विषयांवर आधारित ११ वे परिशिष्ट नुसार)	कार्याचे वर्णन (स्थान आणि इतर आवश्यक तपशीलांचा उल्लेख करणे)	भौतिक उद्दिष्ट (क्रमांक /दि ./ क्षेत्र इ.)	अंदाजपत्रक (एकूण (एफ) आणि (जी) } (रु. लाख)	मुख्य निधीचा स्रोत	इतर स्रोत निधीचा (इतर स्रोतांसह अभिसरण असल्यास)	कालमर्यादा (प्रारंभ तारीख आणि तारीख पूर्ण)	परिणाम (लाभार्थी संख्या आणि जसे)	शेरा कोणत्या एसडीजी अॅड्रेस व्हा
(ए)	(बी)	(सी)	(डी)	(ई)	(एफ)	(जी)	(एच)	(आय)

जिल्हा परिषद विकास आराखडा -अर्थसंकल्प निधी वाटप तक्ता

नियोजन युनिटचे नाव आणि वर्णन		जिल्हा परिषद			
आर्थिक वर्ष					
अ: पंचायत खात्यात जमा झालेला निधी आणि त्याद्वारे थेट खर्च		बी: इतर नियोजन घटकांना हा निधी जमा केला जातो, परंतु त्याच क्षेत्रात कार्य करीत आहे		सी:पॅरास्टॅटल्स, मिशन्सम, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम, राज्यस्तरीय अशा बाहेरील संस्थांकडून पंचायतीच्या कार्यक्षेत्रात खर्च केलेला निधी रेखा विभाग इ.	
योजना	वाटप	योजना	वाटप	योजना	वाटप
पंधराव्या वित्त आयोगाने अनुदान दिले					
राज्य वित्त आयोग अनुदान देते					
स्वतः चा महसूल इतर					

परिशिष्ट २
जिल्हा परिषदेने मंजूर केलेल्या कामांची माहिती प्रसिद्ध करवयाचा नमुना

																						
150th BIRTH ANNIVERSARY OF MAHATMA GANDHI																						
Block Panchayat:	LGD Code:																					
District:	State:																					
Name of President/Sabhapati:	Names of GPs:																					
Total Population:	Population of Scheduled Caste:																					
	Population of Scheduled Tribe:																					
<table border="1"><thead><tr><th>Sr. No.</th><th>Scheme</th><th>Activity</th><th>Funds</th></tr></thead><tbody><tr><td></td><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td></td><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td></td><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td></td><td></td><td></td><td></td></tr></tbody></table>	Sr. No.	Scheme	Activity	Funds																	Critical Gaps as per Mission Antyodaya	<ul style="list-style-type: none">•••••
Sr. No.	Scheme	Activity	Funds																			